

5 шт. 1000с

83.322

11-12

Э. Пахратдинов

A-PDF Merger DEMO : Purchase from www.pdfmerger.com

**БЕРДАК ШАЙЫР
ДӨРЕТИЎШИЛИГИНИНҖ
ГЕЙПАРА МӘСЕЛҖЛЕРИ**

«КАРАКАЛПАКСТАН»

833 кк

П-12.

Ә. ПАХРАТДИНОВ

**БЕРДАҚ ШАЙЫР
ДӨРЕТИҮШИЛИГИНИҢ
ГЕЙПАРА МӘСЕЛЕЛЕРИ**

НӨКИС
«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
2003

Профессор Ө. Пахратдинов, «Бердак шайыр доретну-
шилигинин гейпара мәселелери». — Нокис, «Каракал-
пакстан» баспасы, 2003-жыл, 64 бет.

МАТЕМАТИКА

Бераак шайыр хаақында хақыкатлар.....	3
Бераак таным курсының мақсаты.....	6
Бераак таным курсының дүмалқ тарихынан.....	10
Бераак шайырдың өміріне хэм дөретушілігіне байланысты гейлар мәселелер.....	15
Бераак шайыр лирикаларындағы шеберліктің сырлары.....	25
Бераак шайырдың «Айдаз бий» дастаны.....	34
Бераак шайыр хақында соңғы ойлар хэм перспективалар.....	43
Жүбәк.....	43

Т 4306000022 — 346 Буйрық — 2003
М — 357(04) — 2003

ISBN 5-83-45-11-0

© «Қазақстан» баспасы, 2003

БЕРДАҚ ШАЙЫР ҲАҚЫНДА ҲАҚЫҚАТЛЫҚЛАР
(киносүзү аяғында)

XX асирдин 90-жылдарынан бастап элимизге, халкымызга сакталып, пенен алдатаата инам еткен гөрөсизиллик дүйүрүмиз Бердак шайыр мырзасынын хәр төрөлемге еркин изертлениүүнө мүмкиншиликкер жаратты. XXI асирге шөкөм-ак каралпакка класик адабияты үкүялдеринен дөрөттелери жетерли дөрежеде изертленген шайырлардын бири Бердак шайыр Каргабай уулы болып табыланы. Ол өзинин көп санлы лирикалык хөм тарихый жөне да кескин конфликтли, кең полотноалды дастанылык шыгармалары менен XIX асиргеги каралпаклапхадарын жөмөйөтпик турмысанда халктын рууый хөм азгыруушылык өмилерин хәр төрөлемге байыткан хөм рөаждан-дырган сөз шебери болды. Сонын ушын да онын дөрөтүшүшлик өмирин XIX асиргеги каралпак халкынын көркөмлик энциклопедиясы болып тең мойындаланды.

1930-жыллардан башлап ҳазирги дәуирге шекем Бердак шайырларын шығармалары ҳәр түрлї жоллар менен, ҳәр түрлї халықлардын тилилерине дағазаландı. Шайыр шығармалары օзана тилинен тискарлы օзбек, օрыс, қалақ, қырғыз, қунаш, немес, анғланча тилилерине аударылды басылды. Бурын СССР аймағында пайда болған, ҳазирги көрежис еллерин қырықтан аслам жоқары оқуы օрынтаңларında Бердак шайырдын аярет-пелери дұныс жүзи әдебиты ҳәм мәдениетин классиксеринин данишмән энциклопедист, диктосоп шайырларын қатарында үйреніледі.

Қызыл империяның еліміз, халқымыз мйрасына жауыздық пенен қатнас жасағаны себепті шайырдың өзіннен көп жазбалары бізге аз келіп жетті. Хазіргі Ғықстарда онын тек ири достықны дөретпелернен «Шежіре», «Хорезм» досталарынын көп жазбалары, «Кулен болыс» хәм т.б. бироз шығармаларынын көп жазба тектестері сақталды. Және де Бердақ шайырдын хазир бар, көп жазбаларын беріп бейса сөзде дағазаланып киятырган шығармаларынын 80-90 проценті жазба деректерден коширилип алынған. Көп адамлар Бердақ шайыр шығармаларын елден, халыстан жыйнап алынды, халық арасынан кайықулық адамлардан жазып алынды дегенге еле толық мәни бере алмай, гейтара адамлар Бердақ шығармаларын хәр қим, яддан жазды деген де голперди айткысы келетіні болды.

№ 15765

Берак шайыр шығармалары елден жыйналды, қатықуақ адамдардан да жазып алынды дегенде бұл Берак шайырдың әдебий мифрастарын жыйнау халқындағы қиыншылықтар мәселесіндегі болатуғын көп. Болмаса бұл Берак деген шайыр болмады, оның доретпелері жазба мағлұматларда қалмады деген монисті аялтайды. Шайыр шығармаларының хеш ким, хеш қашан бийкарлай алмайтуғын өз нускадағы жазба оригиналдықлары елде, халықта өз дәуіріндегі халықтың миллий жазба мәдениетінде толық сақланып қалған еді. Бұл мәселелер турғанда Берактың шайыршылығын, оның шығармаларына авторлығы мәселелерін хеш ким бийкарлай алмайтуғын еді. Мәселен: Каракалпак халқында ол заманларда қалеген кітап «Әптуйек-тен» босап «Қураға» шекем қолдан көшіріп көбейтіліп елге таратылған. Бұл ол шығармаларын оригиналғына хеште нұсқан келтірмейші.

Бұл тек каракалпак халқына ғана аяуал емес, ал орта әсірдегі түркий халықтар мәдениетінің тарихый дәстүрлері де усылай жасады. Мәселен: «Алишйер Науайының шығармаларының миниаторлары» деген мийнетте атқалы шығысты ізертлеуші үлкен алым Хамид Сулайман мынадай деп жазады: «Жақын хам Орта шығыс елдерінде XIX әсірдің төртінші шерегіне шекем илмий хам көркем әдебиеттар хаткерлер (колдиграфистлер) төрпелерін жазылып қолдан қолға көшіріліп таратылды. ...Бұл Орта әсірдегі кол жазбалар адам баласының ақылы менен жасалған бийбах рухый байлық болып ғана қалмастан, нешеге мың жылтар дауамында халықта билим хам төрбия беріуде үлкен курал болғандығы сөзсіз» — деп көрсетеді.

Әсіресе, көшіріп жазыу XIX әсірдің ақыры XX әсірдің бас-ларында Каракалпакларда екі жерде — Талдықта, Шымбойда қысақан шайырлар мектептері шөлкемелестірілгеннен кейін жүде рауажланған. Себеби, қысақан шайырлар мектебі өз мектептерінде көтіплер (суауы), түсініксіз етіп жазатуғын хаткерлер) төрбиялап жетістірген. Мине, усындай жазба мәдениет каракалпак халық фольклорын, классикалық әдебиетін соның ишінде әсіресе, Берак шайыр доретпелерінде хатқа түсірген. Усындай себептерден де 1930-40-жылларда елден Берак шайыр шығармаларының көбісін қысақаншадан қол жазба қытаптарынан, көбісін мешит, медреселерден ямаса аярым адамдардың үйлерінен табылған қол жазба материалдардан жазып алынған. Булар халықый дыққатқа ылайық мәселелер. Ал 5-10 процент шығармалары қатықуақ қосымша адамдардан жыйнап алынды. Бұл 30-жылларда қызла империяның миллий мәдениетке болған жауыздықларынан бізін халқымыздың жүде көп жазба мифрастары жоқ болып кетті. Соның

ишінде Берактың да өзінің қол жазбалары келіп жетпеді.

Шайырдың доретпелерінің 80-90 проценті 30—40-жылларда-ақ жыйналды. Усы жыллары елден жыйналған әдебий фольклорлық материалдардың ишіндегі ең көбі Берак шайырдың шығармалары болды. Ал шығармаларының жәмийетлік өмірден анық, дұрыс берілуі әсіресе, XIX әсірде жазба миллий дәстанлық шығармалардың пайла болуы хам көптігі жағынан Берак шайыр доретпелері, әлбетте бірінші гезекте оқылулар жәмийетшілігінің де хешіліні басқа шайырларға қарағанда көбірек тартты.

Нәтижесінде соңғы 40—50-жыллардың ишінде Берак шайыр шығармалары лингвистикалық аспекте, әдебий, тарихый, психологиялық, философиялық илимлер тарауларында да ізертленіп ол бойынша көп ғана кандидатлық хам докторлық диссертациялар қорғалды. Берак шайырдың доретпелері халықый илимий-ізертлеу объектіне айланды. Бірақ бұл қорғалған, жазылған, дағалазанған илимий жұмыстар тек Берак шайырдың баспа сөзде дағалазанған шығармалары тийкарында ғана болғандығын жасырыуға болмайды. Ал, оның өмірі, доретілушілік хызметтері бойынша Өзбекстан Илимлер Академиясының Каракалпакстан бөлімінің Н. Дәуқараев атындағы тіл хам әдебиет институтының қол жазба қорында толып атырған жыйналған қызық-қызық материаллар бар. Бурын советтік дәуірде булардың көбісін сөз етіу мүмкін болмады. Енді елімізде гөресізсізлік дәуірі басланды. Берак шайыра тийісін болған көп материалдары емин-еркін дүниелік шивилизациялық көз қарастан турып бахалуға болатуғын заман орнады.

Бірақ, илимде шайырдың рухый хам азартылушылық мифрастарын үйрену хам ізертлеу мәселелерінде еле толып атырған машқалалар баршылық. Себеби, Берак Каракалпак әдебиеті хам мәдениеті тарихында ғана емес, ал улуыма Орайлық Азия халықтары әдебиеті хам мәдениеті тарихында да жүде ұлы ады. Өйткені оның рухый мифрасы, доретілушілік жолы улуыма түркий халықтар әдебиетінің XIX әсірдегі каракалпак әдебиеті хам мәдениетінде пайда болған үлкен рауажланыудың бір көрінісі болып есепланады.

Берак—XIX әсірде каракалпак классик шайырларының ишінде әдебиетке кең полотнадағы, кескін конфликтли жазба дәстанлық доретпелер алып келген шайыр. Ол XIX әсірде каракалпактар Шежиресін жазып берді. Сол ушын да көп иенималар Беракты каракалпактардың бірінші тарихшысы деп таныды. Шайырдың әдебиеттегі басқа хызметтерін айтпағанда усы «Каракалпак шежиресін» жазып бергендігінің өз-ақ жеткілікті еді. Буған басқа «Хорезм», «Айдог биі», «Ерғазар биі», «Амангелди», «Ақсақ патша», «Еркебай» дәстанлары тек үлкен әдебий ізертлеулердің объекті болып ғана қалмастан хәр биі үлкен тарихи. Сол себепі Берак шайырдың доретілушілік мифрасы өзіне еле үлкен әдебий тарихый ізертлеулерді талап етеді.

¹ Хамид Сулайман, Фаиза Сулейманова. «Миниаторы х произведений Алишера Навои». изд. «ФАН» Ташкент-1982 г. стр. 20.

Бердак шайыр тек каракалпак әдебиятында ғана емес, ол Орайлық Азия халықтары арасында да кең танылған сөз зергери. Өйткені ол өз дәретпелері менен дүниалық мәдениетті қорына үлкен үлес қосты. Сол себепті бұл ұлды бабамыздың әдебий рухый байлығын елімізде кеңірек үйреніу, ізертлеу, оны елге үгіт-нәсиетлау үшін илимий әдебий музей шөлкестірілгенінен өзі де үлкен жетіскілік болды.

БЕРДАҚТЫ ТАҢЫҰ КУРСЫНЫҢ МАҚСЕТІ, МАЗМУНЫ ХӘМ ҰАЗЫПАЛАРЫ

1972-жылы бірінші мәртебе Бердақты таңыу курсы шөлкестірілді. Бердақты таңыу курсы деген пән Бердак атындағы Каракалпак мәмлекеттік университетінің, және де Әжиніяз атындағы Нөкіс мәмлекеттік педагогикалық институтының филология факультеттерінің жоқарғы курстарында арнаулы курс болып оқытылады. Бұнда не үйреніліну мүмкін?—деп жүргендер де баршылық. Бердақты таңыу курсы жоқары оқыу орындарының филология факультеттерінің студенттері үшін әдебият тарихымызда үйреніуге зорұрп болған машқалаларды ғәп ететұғын илимий теориялық хәм әмелий іспер менен бірге қосып алып барылатұғын курс болып есапланады. Оның мақсеті, мазмұны өзіне тән өзгешеліктері хәм ұазыйпалары бар. Ол белгиді көнігелер тәрәпинен ісленілген жобада, бағдарламада, кафедралар тәрәпинен талқаланған, тастыйықланған илимий мийнеттер тийқарында іспер шығылған конспектшілік курс тийқарында сабақ болып алып барылады.

XX әсірде 70 жылдан асламырақ зорабанлық пенен хұжм сүрген қызыл империя қулап, усы әсірдің тек 90-жылдарынан басап Әзбекстан хәм Карақалпақстан Республикаларының халықтары өз тәрәсізділігіне еріснұ бізін планетамызда үлкен тарихый ұазыя болды. Карақалпак халқы көп жыллық қудлықтан, езиліуден, кемситілулерден, хұқықсыздықтан, жала жабықлардан биротала қуталды. Еркинлікке шықты. Өзтеринен мәртлік пенен жасал өткен неше әсірлік тарихый, әдебиятты, көркем өнерин, мәдениетін, рухый қудиретшіліклерин қайта тиклеуге еристи. Ең баслысы илимде, ізертлеулерде дүниалық цивилизациялық көз қарастан турып жұмыс алып барыуы жоллар ашылды.

Біз XVIII—XIX әсірлердегі, әсіресе, соңғы россиялық колониялық доуірлердегі XIX әсірдің ақыры XX әсірдің басындағы карақалпак демократиялық әдебияты пайда болған, рағажланған миллий әдебиятымыздың, көркем өнериміздің байлықтарын қайта тиклеуге, халқымызға олардың барлығын хәм қандай болғанлықтарын дүрыс көрсетіуге мүмкіншіліктер жаратылды. Усы миллий сансыз рухый

байлықтарымыздың бири XIX әсіраегі жасал өткен Бердак шайыр Карабаы ұлының мийрасы еді. Оның дәретішшілік мийнети өз алдына жатқан оригинал дәретте, илим, бізін халқымыздың миллий мәдениеті тарихыйн дүзінуге үлкен үлес қосқан шығармалар. Сол себепті халқымыздың өткен әсіраегі бұл көркемтік дүниасын хәр тәрәпке үйреніу мақсетінде Бердак шайыр дәретпелерин жоқары оқыу орындарында студент жастарға арнаулы курс қылып үйреніу мәселелері жобаластырылған. Буннан да басқа бұл арнаулы курстың дүзінілуинин айрықша себептері, тарихый жоллары бар. Оны өз Ұақытларында жұмысымызда толық айтып барамыз. Қысқасы, Бердақты таңыу курсы—Бердақты үйреніу, ізертлеу хәм үгіт-нәсиетлау курсы негізінде нәздеде тутыл қурылған. Бұл қызыл империя дәуіріндегі қыйан Ұақытларда халықтың мәдени мұлкін толық сақтап қалуыдан да бир усылы болғанлығы сөзсіз.

Бердақты таңыу курсының мақсеті. Бердак шайырдың дәретішшілік хызметин хәр тәрәпке илимий характерде ізертлеу хәм үйреніу арқалы шайырдың дәретішшілік таланты менен пайда болған өткен XIX әсіраегі жәмийеттік тарихыйн бир бөлімін болып қалған, әсіресе, түркий халықлардың ишінде белгиді орны бар карақалпак ұсаған бир халықтың миллий мәдениетін өз Ұақытында байытқан, рағажландырған әдебий қубылысты, және де өз заманының жәмийеттік санасының рағажланған басқышларын белгілеткен ғажайып көркемтік дүнианың барлық характерлі сырларын ашыуды мақсет еткенбіз. Бердак шайырдың дәретпелері бойынша, хәтеки, оны ізертлеушілерин де хызметтері бойынша да жоқарғы оқыу орындарында, илимий мақалаларда көп ғәп етилді, және де көп санда илимий-теориялық конференциялар да болып өтті. Бұл мәселеде көнігелі адамларын басшылығында бир неше жоқары оқыу орындарының студенттерін диплом жұмыстар жазып қорғады. 1950-жыллардан басап тап бүгінгі күнімізге шекем Бердак шайыр дәретпелері бойынша көп санда брошюралар, монографиялық мийнеттер жазылды. Және де әдебий, лингвистикалық, тарихый, философиялық, психологиялық хәм педагогикалық аспектерде де бир неше кандидаттық хәм докторлық диссертациялар да табысы қорғалды.

Бұл қубылыс әлбетте, Бердак шайыр хәм оның дәретпелері бойынша, ол хакқында илимин рағажланыуына хәм ол хакқында илимий көз қарастарын қалыптесінуіне себепші жағдайларды келтіріп шығарғандығы сөзсіз.

Усы жылдардағы жетіскендіклерді бағалауға хәм кемшіліктерін белгілеуге, қарама-қарсылықтарын себептерин объектив ашып көрсетіу, және де Бердақты таңыу илими бойынша келешекте

перспективалык жоллар белгилеу, усы Бердакты таныу курсунун тийкаргы максеттери болып эсеплэнели.

Бердак шайырдын бай әдебий мәдени мийрасы жөнө де усы ыксыларга шекемги ол халкындагы көп санлы илмий пикирлер хөм көз караслар, хәттеки онын хәр бир он жылдыктагы шығармалар топтамаларынын өзлери де хәр кыйлы жөнө де жасырарлыгы жок машкалалы да.

Жөнө де Бердак шайыр өз халкынын өз өсиридеги әдебий, мәдени дәстүрлерин ражажландырган, көпиллестирген, хәтте ол дәстүрлерге сәдик болып халган инсан. Мәселен, ол өз заманынын халык шайыры хөм халык баксысы. Бул әжайып кубылыс. Сол себепли өткен өсиримиздеги халкымыздын бүтпай хәлдин, хоспалы әдебий мийрасын тынбай изертлеп, үйренип хөм илмий нәтижелди жуумаклар шығарып барыу Бердакты таныу курсунын тийкаргы максети болып эсеплэнели.

Бердакты таныу курсунын мазмуну. Бердак шайырдын әдебий, мәдени мийрасын тынбай еден, халыктан жыйнап барыу, баспа сөзде дағазалау, Бердак шайыр мийрасын комплексли үйрениу, изертлеу мәселелери киреди. Бул машкалаларды толық иске асырыу ушын жокары оқыу орындарынын студентлери менен Бердак шайырдын мәдени мийрасы толық үйрениледи. Бир шайырдын өмири хакында магтыматларды үйрениу, шайыр дәретпелеринин бурыннан халкымыздагы ХХ өсирге шекемги болган үлкен жазба естелик болып эсепланатуғынлыгы далиленеди. Советлик дәуирде биздеги жазба естеликлердин жок болыу тарийхы, сонда Бердак шайырдын да көл жазба мийрасларынын жок болыу себеплери, Бердак шайыр мийрасынын жыйналыу жоллары, олардын өзине тән өзгешеликтери, баспада басып шығарылыу, дәслепки пикирлер айтыулар, изертлеу мәселелериндеги кыйыншылықлар, карамп-карсылыклар, жетискенликлер, 60-70-80-90-жылларга жетип жетилсинп шыккан Бердак шайыр мийрасын изертлеушнлер—Бердакәделер Бердакты үйрениу атлы арнаулы курстың жокары оқыу орындарында дүзилу себеплери.

Бердак шайыр лирикаларынын өзине тән характерли өзгешеликтери. Сатиралары. Бердак шайыр дәретпелери аркалы XIX өсир әдебиятында биринши мәртебе жазба дәстнлык шығармалардын пайда болыуы. Жазба тарийхый дәстнлык шығармалардан: «Каракалпак шежиреси», «Хорезм» дастаны, «Айдос бий» дастаны, «Ерназар бий» дастаны, «Амангелди» дастаны, лиро-эпикалык дастанлардан: «Акмак патша» дастаны, «Еркебай» дастаны, «Раушан» дастанлары. Бердак шайыр дәретпелериниң тили, стили көркемлик өзгешеликтери, өз заманасларына катнасы, Каракалпак фольклорына катнасы, Орта өсиртң түркий халыклар мәдениатына (Ренессанс мәдениатына) катнасы,

Бердак шайырдын дәретиушлик методлы хөм шығармаларынын текстологиясы мәселелерин үйрениу мәселелери исленип барылады. Усы ыксылардагы ең әҳмиеттлй ықмы, мәселен: Бердак шайыр хакында халыктан көз алдында хакыйый Бердак шайыр дәретиушлиги мәселелеринде шын мәнісіндеги илм жаратылып көпиллеспс барады. Онын үстине хәзирги дәуир әдебиятында Бердак шайыр образынын жаратылыу мәселелерине де көп пикир берилип барылады. Мәселен: Бердак шайыр хакында шайырларымыз, жазышыларымыз төренинен дөрген сахналык шығармалар, поэмалар, повестлер хөм романдарга да, олардын тарийхый шычылыгы берюу я бере алмау машкалалары да көп тәп етилип, бахасы берип барылады. Бул мәселелер, әбетте Бердакты таныу атлы арнаулы курстың тийкаргы мазмунын курайды.

Бердакты таныу курсуның ызылпалары. Бердак шайыр дәретпелери бул адамзат ушын үйренип те үлгермейтутын, изертлеп те таусылмайтутын халык байлыгы, үлкен әдебий, мәдени мийрас. Бул халык тарийхы да, әдебий, мәдени байлыгы да, өз заманынын синсаты да, идеологиясы да, едди XIX өсирдеги социаллык жағдайлары да, халыктан миддй характерлери де, психологиясы да, әдеп-иқрамлык қосийелери де миддй әдебий тил байлыгы да берилген кунлы жазба естелик болып эсеплэнели. Сол себепли онын әдебий, мәдени мийрасын тынбай монги еден жыйнап барыу, жанылықларды үйренип, изертлеп баспа сөзде, радио, телевиденде дағазалап барыу, Бердак шайыр мийрасын үгіт-нәсиятлау мәселелерин иске асырыу, Бердак шайыр дәретпелерин баска тиллерге нұзарыу, жокары оқыу орындарында студентлер жәмәәтшинлигинин күши менен Бердак шайыр дәретпелери бойынша курс жумысын, семинар жумысларын алып барыу, реферат, диплом жумысларын жазылуы шөлкемлестирюу, онын үстине илмпазларымызга каракалап әдебиятынан көннге жолдасларга Бердак шайыр дәретпелери бойынша издениушнлерге кандидаттык, докторлык жумыслар ислеу ушын проблемалык темалар усымыз машкалаларын да өзш ишине алады. Бердак шайыр мийрасын республикада көң үгіт-нәсиятлау мәселелери Бердакты таныу курсунын тийкаргы ызылпаларына киреди.

Бул ақтуал мәселелер иске аспай турып жокары оқыу орындарында Бердакты таныу курсунын тийкаргы алдына койган максеттери толық иске аспайды. Сол себепли республикамыздын жокары оқыу орындарындагы алып барылатугын Бердакты таныу курсын көң комплексли жобалы, илмий характерде оқыту мәселелери алып барылады.

Нәтижелери: Республикамыздагы келешек педагогларга, дәретиушн хызметкерлерге, жасларга халкымыздын өткен өсирде әдебий, мәдени, тарийхый мийрасларга бай халык болганлыгын көрестюу хөм исендирюу менен бирге, хәр кандай халықтык мийрас хакында айтылган, жазылган

пикирлерге сын көз бенен карауға үйретіу, хақыйқаттық пенен айтылған, жазытқан илимий пикирлерди қоллап қууаулар, жасарады объективтикске үйретіу, еркин пикирлерге, еркин ойлауға, излениуге үйретіу, өткендеги қарақалпақ халқының рухый миллий байлығын, миллий рухый қудиретинликлерин дурыс таныуға, дурыс түсинууге еристириу, ол арқалы миллий адеп-иқрамдыкка, билимди, ақылды, парасатды болыуға, өз ұатанымын, өз елинің патриотты болыуға көм интернационаликти болыуға еристириуден ибарат.

БЕРДАҚ ТАНЫУ КУРСЫНЫҢ ДУЗИЛИУ ТАРИЙХЫНАН

Советлик зорабанық заманлар өзиниң дәслепки дәуирлеринде түркой халықлардың, соның ишинде қарақалпақ халқының да өткендеги бай тарийхын, әдебиятын, көркем өнерин, мәдениетин, өзлериниң сақтап келген бай жазба естеликлерин, оларды дауам еттирип қиятырған зылыларын жок етип, қуртып жиберіуге қанша күш салғандықлары менен халықтың өзлериниң жасап қалыулары олардың өз халқының тарийхын, өз халқының әдебиятын жәм миллий мәдениетин мұдамы сақтап қалуу үшін түрес алып барады. Усы мақсетте 1930-жыллардан бастап Қарақалпақстан аймағында үлкен тюрколог илимпазлардың басшылығында жас қарақалпақ илимий хызметкерлериниң белсене қатнасулары менен тарийхый этнографиялық, әдебий фольклорлық, лингвистикалық экспедицииялар табысы жұмыс исеledi. Олар бир он жылдын өзинде елден көп-көп тарийхый, фольклорлық, әдебий лингвистикалық материаллар жыйнады.

Усы 1930-жыллардағы ел ишинен, халықтан мәдениет мийрасларды жыйнау дәуирлеринде Бердақ шайыр дәретпелериниң елде көплығы, халыққа өз заманында кең таралыуы жағынан, ол халқымыздың өткен әсиретиги бийбәх жазба естелиги екенлигин және бир мәртебе дәлилдеди. Сол жыллардағы жыйналған материалларды баста сөзде дағазаланғанда да Бердақ шайыр мийрасы көплығы жағынан айырылып турды.

Бердақ шайыр шығармаларының адамларға өсөсиз тек жазба дереклерден алынып атырғандығы да белгилі болып тур. Бирақ 1934-жылғы мәмлекетлик көңисизлик органдарға «елде халықтың үйлеринде, адамлардың қолларында ескиден қиятырған бир бет жазба материал қалған жоқ»—деген мағлыұматлар берилгенлиги себепли Бердақ шайыр дәретпелериниң адамлар қолындағы жазба нускалардан көширилип алынып келип тапсырылып атырғандықлары айтылмады, айтыуға да болмайтуғын жаздайлар еди.

Бирақ шайырын сонша көп сандағы лирикалық шығармаларын айтағанының өзинде оның «Шежіре», «Хорезм», «Айдос бий», «Ерназар бий», «Ақнақ патша», «Раушан», «Еркебөл» ұсаған хәр бири нешеше мың

қосық қатарларынан ибарат болған үлкен-үлкен тарийхый жазба дәстлиплік дәретпелери қалай бари адамлардың илалында сақлана қояды екен деген ой ол дәуирдин сауатсыз белсендилериниң қыялына кирип те шыққан жоқ.

Өзбетте, ол дәуирдин илимпазлары әсиресе, әдебият, көркем өнер, мәдениет гайраткерлери Бердақ шайыр дәретпелериниң көплығы менен мақтанаш етти. Расын айтыу керек, 30-жылларда елдин, халықтың мәдениет мийрасын хақыйқый елин, халқын сүйген К. Айымбетов, О. Қожуров, Ш. Хожанизов, С. Мәуленов ұсаған жан күйер ел азаматлары жыйнады. Олар шың мәнісінде орыс илимпазлары менен бирге жүрип өз ұатанымын, өз халқының қийратылған бай ауызеки хәм жазба тарийхын және де мәдениет мийрасларын қайта тиктеу үшін түрести. Бул ата-бабалардан қалған бай естеликлерди жыйнау көп жазбаларда соларға байланысды болды. Себеби, экспедициияда орыс тюркологларды усы жергиликли кадрларға исешип жұмыс исеledi. Сол дәуирдеги Қарақалпақстан аймағында болған экспедициияларды басқарған үлкен тюрколог атымлар С.Е.Маловтың өз «Ең үлкен хәм баслы жұмыслар жергиликли күшлердин жәрдеми менен болды. Мәселен: Бакмев, Айымбетов, Ералы улы, Сейтмуратов, Айтешов, Ибадуллаевлардың жәрдеми менен болды» деп көрсетиледи. Ал, 1930-жыллары А.А. Соколов дәуирлеринде, советлик заманда қарақалпақ әдебияты тарийхын изертлеу мәселелери жана басланған жылларда, әсиресе, ески тарийхый, әдебий, мәдениет халық мүлкине зорабанық пенен қатнаса жасау ғақытларында түсинбеушилик болған шығар деп есаплайық, ал 1948—1951-жыллары қасақана мийлетке, илмге, қарақалпақ интеллигенцииясына, биринши гезекте солардың ишинде Н. Дәуқараев, К. Айымбетов, О. Қожуров хәм т.б. ларға қарсы қарытылған топылысы болды. Себеби, бул жылларда Н. Дәуқараев басқарған Қарақалпақстан комплексли илим-изертлеу институты илмде миллий кадрларды таярлауды интенсив рәуиште қолға алған жыллары болды.

Мәселен, Н. Дәуқараев илмге укылып деген жасларды Ташкентке, Алма-Атаға, Москваға апарып аспирантура, докторантураларға киригизип, қарақалпақларды Өзбекстан, Қазақстан хәм Россиядағы илим ошактары менен тутастырып атырған жыллары болды. Бул дәуирдеги мийлетшинтер жергиликли халықтан буңдай тездикте илимий кадрлардын өсиш шығуларынын көргиси келмейтуғын еди. Соның үшін айырым топалар биринши гезекте Н. Дәуқараевты жоқ қылайы турип бул мәселелердин тоқтамайтуғынлығын жақсы сезди¹. Бул илмдеги 1948—51-жыллардағы қарсылықлар сапластырылды. Н. Дәуқараевтын илмдеги жолы ҳақ жоқ

¹ «Қарақалпақстан жаслары» газетасы, 6-май 1999-жыл №18 (6999) Н. Дәуқараевтын соңғы хаты деген мақаланы қараңыз.

болып шықты. Бердак шайыр творчествосының да халықлық дәрежеге екенінгі дәлелденді. Бердак шайыр дәретелері бойынша 1957-жылы дәстепкі кандидаттық диссертация қорғалды. Бірінші мәртебе Бердак шайыр дәретелері бойынша үлкен ылыми монографиялық мийнет пайда болды¹.

Илімде бұнан кейінгі дәуірлерде Бердак шайыр творчествосы бойынша ылыми лингвистикалық, әдебиеті хам тарихый аспектерде де кандидаттық диссертациялар қорғалды². Соларға қарамастан 60-70-жылларда және Бердак шайыр дәретелерінің тейпараларының халықлық шығарма екендігіне гүман келтиретуын елде тейпара адамдарының арасында мыш-мыш гөплер көбейе баслады. Мәселен: көплеген адамлар Бердак шайырдың «Хорезм», «Шежире», «Кулен болты» шығармалары халыққа қарсы шығармалар, «Айдос бий», «Рәушан», «Еркебай» дәстандары «Жаз келер ме?», «Дәуран», «Ақыбет» шығармалары Бердак шайырдың болмауы керек. Бердак шайырдың көп шығармаларына керек емес күштелер қосылып кеткен. Соның ушын оның маңыздарын ғана алып қалғандарын шығарып таслау шөрт. Ал көп дәретелерін Аббаз шайыр менен Рам шайыр жалғанмыш деген гөптер таратып, Бердак шайыр шығармаларын тазартыу керек деген идеяларды айтып жүргендер көбейді. Әсіресе, «Өмірім», «Болған емес» шығармаларының көп күштелерін алып таслау керек деген идеялардың арасына нәуаст гөптер таратты. Соның себебінен 60-70-жылларда орта мектептердің бағдарламаларына Бердак шайыр шығармаларын көп қылып киргизіу шекленіп, тек ғана «Болған емес», «Заманда», «Ерназар бий», «Амангелді», «Аюма патша» шығармаларын киргизіуіте болатуын болып қалды³. Мине, ұсынды бір Бердак шайыр творчествосы бойынша емес, елдегі ұлығуа қарақалпақ әдебиеті тарихы бойынша әдебиет таныу іліміндегі турақсыздық бийбастақшылардың жөңлеу мақсетінде 1972-жылы Өзбекстан Илімдер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Н. Дәуқариев атындағы тарих, тіл хам әдебиет институтының ылімпаздары және де Т. Г. Шевченко атындағы Қарақалпақ мәмлекеттік педагогикалық институтының тарихшы, тілші хам әдебиетші ылімпаздары болып академик С. Камалов, филология ылімдерінің докторы Р. Қосбергенов, әдебиет-шығармалар проф. И. Сағытов, проф. К. Мақсетов, филология ылімдерінің докторы Н. Жалаков, филология ылімдерінің кандидаттары З.

Насруллаев, С. Бахадирова, А. Муртазаев, С. Ниятуллаев, Ә. Насуруллаев, О. Бекбаулиев хам т.б. лар да қарақалпақ әдебиеті тарихы бойынша хал пикир ойлы ылімпаздары филиалға жыйналды. Онда филология ылімдерінің докторы Өзбекстан хам Қарақалпақстан Республикаларына мийнеті сонған ылім гайраткері Н. Жалаков «**Револуцияға шекемгі қарақалпақ әдебиеті тарихы хам Бердак шайыр творчествосының тағдири**» деген темада үлкен баянат жасады. Бұнда республикамыздағы ылімпаздарымыздың үлкен еркин пикир алысуларының жуымағында Бердак шайырдың дәретішшілік мийрасын үйреніу, турақлы ізертлеп барыу ушын бизлер басқа тууысан республикалардың халықтарының әдебиеті, мәдениет мийрасы үйреніу хам сақтау, үгіт-нәсиятлау ушын тәжірибелерінің бизлерде өзімізде қолданыу кереклігі дұрыс деп табылды.

Солай етіп, 1972-жылдан, оқыу жылының басынан сентябрь айынан (онда мен Т. Г. Шевченко атындағы Қарақалпақ мәмлекеттік педагогикалық институттың қарақалпақ әдебиеті кафедрасының баслығы едім) Педагогикалық институтта Бердақты таныу курсың оқытыу бірінші мәртебе басланды. Дұрысын айтыу керек, Бердақты таныу курсың институтта қим оқытыу керек деген мәселеде де педагогиканың ректоратында ректор Т. И. Изимбетовтың басшылығында көп ойласық болды. Құлласы ректор Т. Изимбетовтың ұсынысы менен Бердақты таныу курсың оқытыу проблемасы Ұақтыша менің мойныма жүкленді. Бул курсты оқытыудың дәстепкі тәжірибелері маған қыйын емес еді. Ол Ұақтылардағы Бердак шайыр мийрасы бойынша ең ауыр машкала 50-жылдар Ұақтылары еді. Ал, ол жылларда студент болсам да 50-жылдар Ұақтыларынан мен толық хабарлар едім. Хәтте ол туұраны қыйын хам ауыр мәжілістердің ишінде талай-талай рет болған едім.

1974-жылы Бердақты таныу курсың оқытыу қанатландырмайды деген сылтау менен деканат төрелінен оны оқытыу бирстала тоқтатылды.

1976-жылы Т. Г. Шевченко атындағы қарақалпақ мәмлекеттік педагогикалық институты Университетке айландырылды. Сол жылы Ч. Әбдіров университеттің ректоры бола отырып қарақалпақ филологиясы факультетінде Бердак таныу курсың оқытыуды ол қайта тиксеңді. Және де университет ылімий кеңесінің қарары менен ол курсты оқытыуды қайтарып және доц. Ә. Пахратдиновке тапсырды. Солай етіп, университетте Бердақты таныу курсы қайтарып оқытыла баслады. Бул сапары бул мәселе жөңінде онша көп гөптер болмады. Хәтте, Бердақты таныу курсы деген керек емес деп жар урып жүрген жолдаслар да қайран қаларлықтай тым-тырыс болды. Солай етіп, Университеттің қарақалпақ филологиясы факультетінде 1976-жылдан баслап Бердақты таныу курсың оқытыу бурығындай шауқымы емес, бул сапар унамты дауам етілді.

¹ И. Сағытов, «Бердақтың творчествосы» ҚКМБ-Нөкже-1958-жыл.

² Д. Сандов, «Бердак хам Әжімжаз шығармаларының сөзлігі». М. Тилеғұмуратов, «Бердак шығармаларындағы тарихый деректер». В. Курбанбаев, «Бердак ақоид» деген ізертлеулерін нәзерде туып отырмыз.

³ 1960-70-жылдары Орта мектептер ушынға бағдаланған бағдарлама хам оқылықтарға қаршлар?

Беракты таныу курсы онша көп узамай-ак өзүнүн жемистерин бере бастады. Берак шайыр мийрасы хакында баста сөздө жүдө көп илимий микалалар жорикланды. Беракты таныу курсунын кеңейттирилген бадарламасы исленип шыгылды. Ол бойынша республикада Берак шайыр творчестволарын басып шыгытуу, ол бойынша өткерилетугун илимий теориялык конференциялар өткерюуге беленди араласылды. Хотте Берак таныу курсу бойынша осылган лекциялардын тексттери өз алдынча китапта болып баста сөздө басып шыгырыла бастады¹.

Бирак Берак шайыр творчествосы бойынша лекциялар тийкарында таярандын шайырдын мийраслары бастала шыгытуун болса, оларды кафедра маждинслеринде талкылаган уакытларда көлөм киширейтилсин болмаса рукаст етилмейди деген тейип кашпа карсылыктар көп болып турганлыктан да айтыуымсыз керек. Ал айырым адамларды бул мынгырышалар кафедра азгалары төрөтинен кабыл етилмедди. Бундай жагымсyz мәселелерге кафедрадагы жас илимпаз окутыушылардын катты карсылыктары да болган уакытлары көп болды. Мысалы: К. Камалов, К. Адамбергенов, Ю. Пахратдинов, Ө. Пирназаров, А. Әлиев хам т.б. лар Беракты таныу курсу бойынша илимий монографиялардын шыгыуунун төрөптары болганлыктан адилдик ушун айтыуымсыз керек.

1987-жылгы Берак шайырдын 160 жыллык мерекесин мүнасибетине байланысты Берак шайыр хакында дагалаланган илимий әдебий топтамаларга тиккелей араласылды².

1980—90-жылдарга келип Беракты таныу курсу Берак атындагы каракалпак мамлекетлик университетинде жокары окуу орындарындагы ен айройлы курслардан деп мойынланды. Және де 1997-жылдан бастап Беракты таныу курсун республикадагы екынши жокары окуу орындарынын бири Әжинияз атындагы Нөкис мамлекетлик педагогикалык институтунын каракалпак филологиясы факультетинде окутыу басталды. Солай етип, Берак шайырдын дөрөтиушлик мийрасынын уллылыгы кеңейген сайын республикадагы жокары окуу орындарында оны үйренюу, изертлеу мәселелери де кем-кем илимде актуаль характер ийелейтугандыгы белгитли болып калды.

БЕРАК ШАЙЫРДЫҢ ӨМИРИНЕ ХӘМ ДӨРӨТИҮШИЛИГИНЕ БАЙЛАНЫСЛЫ ГЕЙПАРА МӘСЕЛӘЛЕР

УЛТЫ ШАЙЫРДЫҢ БАЛАТЫҒЫ ХАҚҚЫНДА

Бул әпсана емес, тарийхый хакыйкатлык. Дуныда балалыкты бастан кеширмеген адам жоқ. Балалык бул адам өмиринин алтын дәуири. Онда ол хәр кыйлы күн көрист, кууанычты, алапты, исенимди, түрли-түрли өмирди басынан кеширюу мүмкин. Балалыктын кызыклыгы хәм жаксылыгы және де умылтылмаслыгы адам өзинин жас өмирлеринде өзинин келешегине жокар белгитлейди. Бул балалык адам өмиринин төрттен бирине шамаласын алып кетеди.

Және де балалыктагы өмирдин ен жаксылыгы сол жаксылыктагы ойланган өрман ийитлер жүдө бекем хәм исенимди болады. Өйткенн ол өмирин өмир бойына жолдасы болып калады. Хәр бир дүньяга келген адам усы тақыметте өз өмир жоларын бастайды.

Каракалпак халкынын XIX әсирде жасап өткен ен улты классик шайыры Берак Карабай улы да бирден үлкен шайыр, баксы болып жетилишип кала коймаган. Ол да өзинин усындагы балалык кызык өмирлерин басып өткен адам болган. Берак шайырдын өмирбаяны жөнине илмилзларымыздын илмий жазып калдырган мағлұматларын караганда Берак шайыр өз өмири хакында мағлұматларды колы менен жазып калдырган. Бул шайырдын өзи колы менен жазып калдырган баалы мағлұматларына караганда да, ол хакында елден жыйналган мағлұматларга караганда да Берак шайырдын өмири кызык-кызык тарийхый уакыяларга толып атыр. Ол да әпиуайы балалыктан улты классик халык шайыры халык баксисы дорөжесине жетискен.

Берак шайырдын да балалык жылларынын кандай болып өткенлигине бир нәзер аударайык: Ол 1827-жылы Арал теңизинин құбласында «Ақсала» деген жердеги Куулы көл деген аfußда әпиуай дийкан шаңарағында дүньяга келеди. Бул жер жүдө бир сулуу тәбиятлы ол жылдарда каракалпаклардын жүдө көп топтанган меканы болады. Бул жерде биийк кылып сулуулап илайдан тарашлап салынган көп үлкен-үлкен, ал узактан караганда аптак болып көринетугун қаз катар жайлар, есабы саны жоқ қатар-қатар тигилген ақ отаулар, бекем қылып еки жеринен қысқаланған қыслау қоралар, аралары онша узак емес бөлек-бөлек болып отырган аfußлар, ағанда өрискө мал ағайында, кеште өрстен кой-ешкилер қайтқанда маншарат жәңгіди жаңғырып, хәр кыйлы мұхамда маншаранг ылак, қозылардын шұулаған сеслері ағуылды сонине сен қосатуын еди. Бул орындардағы хауын гөзлеген ақсөгит, қаратал, торанғыллар қыр дөгерек көк-көмбек суу болып оның айланасын қолдан етип көгертип қойғандай самал болса жапырылып

¹ Ө. Пахратдинов. «Каракалпак шежиреси». «Каракалпактын» баспасы. Нөкис-1984-жыл. 70 бет., «Берак шайырдын достылық шығармалары». «Каракалпактын» баспасы, Нөкис-1987-ж. 343-бет., «Берак шайыр творчествосынын жийналғы басып шығарылуы хәм изертленюу тарийхынан». «Каракалпактын» баспасы. Нөкис-1990-жыл 198 бет. «Аманатдин достығы». «Каракалпактын» баспасы, 1993-жыл 24-бет. «Берак шайыр хакында легендалар, әпсаналар хәм хакыйкаттықтар». «Билги» баспасы, Нөкис-1997-жыл. 37-бет. хәм т.б. лар.

² Берак. Таңдамалы шығармалары. «Каракалпакстан» баспасы, Нөкис-1987-жыл.

шайкалып есиген камыслык айыл көркөзө сөн беретугун илахийда төбөгөттөн сорап алгандай бир сулуу жер болады.

Бул жердин халкы жүдө мийнеткеш еди. Олардын тийкаргы касиби балыкчылык, шаруашылык ҳам егин де егетугун еди. Мине, Бердак шайырдын тууылган жери, балалыгын өткөргөн мекени усындай болды. Бурында Әмирдарыя Арал теңизин жағалап қоныс басқан каракал-пақлардын ҳәр бир айылы усындай болған.

Бердактын анасы Қарқара жүдө сулу, ақыллы, сабырлы ана еди.

Ол төрт балалы болған уақытларында қайтыс болады. Ал көп ұзамай Бердактын әзи менен бірге тууылған үш бала да өлснп Бердактын бир өзи қалады. Бердақ болса, кишкентайынан шақын, тиял алғыш, ескиткенн хеш ұмытпайтуғын бала болады.

Елдин бурынан соңғы дәстүрлери бойынша әкеси Бердакты жети жасында оқыға береди. Ол оқыға жүдө зийрек, зейинги болады. Ол тез-ақ хәриплерди қурастырып оқып, жазыу, сызыуды шәккен менгерип кетеди. Бирақ тилеске қарсы Бердақ он жасына келгенде әкеси Қарғабай да өледі. Бул ахуал жас бала Бердаққа қатты қыйын болып қалады. Бердақ әкесиз, анасыз жетім қалғанынан оны әкеси менен туысқан адам Қошқарбай дегеннен үлкен баласы Найзабай деген адам өз қолына алады. Бердақ бул жерде жақсы жасай аймайды. Найзабайдың халы оны отынға, суға көп жұмсайды. Хәтте, ауыр-ауыр сөзлер айтып оған азап беретугын болады. Бердақ еңди бул ахуалда мешитте оқыуын дағам ете аймайды. Күн көрис, кийим кийну, ишпн жеу қыйынға айланалы. Ауыл адамларының мәсләхәти бойынша Бердақ өз ауылының малын бағуға қайтыс болады. Себеби, ол заманларда жетім-жесирлер үшін ауылдың малын бағуға үлкен күн көристн тийкарларының бири еди. Өйткени азаннан кешке шөкем мал бағып келип, кеште бир үйге қонады. Сол үй оның тамағын береді. Жатақ жерин бар. Азында ол үй кешке шөкем жейтуғын нанынды қолына ұсылады. Кеште ауылда және бир үйге қоныға барады. Шопан болсан ҳәр күнги өмир усылай қайталаналы. Сол заманларда булда жетім-жесир үшін үлкен күн көристн бир түри еди. Бердақ та усы күн көриске өзінен белин байлап шығады. Басқаша жасағанды илажы да болмай қалады.

Жастан-ақ оқыдың, жазба әдебият, мәдениеттин әсиресе, миллти мәдениеттин құдретлигини сезген менен ол хаккындағы оның ойлари, әрманилари иске аспай қалады. Соған қарамастан мал бағып жүрип-ақ ауылдағы жетик молдалардан китап тауып сабақ алып кенес сорап өзинше оқыйды. Еки үш жылдын өзинде елдеги бар ҳәм көп таралған жазба нұсқаларды жыйнап алып көп-көп мәселелерди өзинше оқайтуғын, өзинше пикир жүриттуғын дәрежеге жетеди. Әсиресе, оны балалықтағы өзинше китап оқып, өзинше сағат ашқаннан кейинги қылықтарған мәселелер, биринши халық китаплары, халық шежиреси, Құтқожанын,

Әжинияздың шығармалары, Науайы, Мақтұмқулы дәретелери болады. Жазба әдебияттын, көркем өнердин, мәдениеттин мәнисине бираз түсинетуғын дәрежеге жетисип қалады. Хәқыйқаттан да бул жылларда бул елде адамлар өзинше оқып илим үйрену мәселелери елге халыққа жалпыламай дәстүр еди.

Бурыннан киятырған ел, халық дәстүрлери Бердақ үшін да тийкаргы үлги болып хызмет атқарады.

Бердактын мешит, медреселерде оқыуды изин үзбей тураклы дағам ете алмауы менен онын шопан болып елге араласуы, ауылда адамдардың үйлерине бирим-бирим кириуи, халыктын адет-үрпн, минес-қулқын, психологиясын, характерлерин бақлау оған екннши бир жақсы мектеп болды. Ол ауылдағы дийхан балалары менен араласуы, олардан да көп нәрселерди үйренуіне себепши жағдайлардан бири болды. Ал ол ауыл балалары менен қосылып саз ылайдан үштелек соғып шертти. Ол тағы да қамыстан, жас тақдан сырнай соғып, шертпн үйренди. Ауыл қабақтан қобыз, алаштан дуғтар соғып шертпн қосық айтпауды үйренди. Ауыл балалары менен жүрип отырыспа құрды. Олардың ортасында қосық айтты. Ауыл балалары Бердақта илахийда құдретли хаш хаўз лапыз бар екендигин сезди. Бердаққа отырыспаларда өтпнш етип қосық айттыратуғын болды. Бердактын ата-анасы қойған рас аты Бердимурат еди, буны ауыл балалары да, ауыл адамлары да, Бердақ деп атыды. Соңында ауыл балалары, онын дослары да Бердимуратты Бердақ деп атады. Онын бул ауыл қойған аты өмир тарийхында усылы қалып қойды.

Бердактын ауыл адамлары менен көп араласып өсиуи өмириндеги оны қылықтырған бир мәселе, ел ауылдағы жұмбақтар, жаңылтпашлар, халық нақыл-мақаллары, олардын сырлары, есап-сансыз жүдө көп халық қосықтары, ертеклери, халық дастанлары болды. Булардағы айдмз ерекисз өзине тартатугын сулыбық, көркемлик, бай мәнис хәм мазмұны өзинше тартты. Және де ол оны қанша еситсе де, есиге бергисн келетуғын еди. Елдеги бундай ауызеки хәм жазба бай әдебий гәзийне, хәр қыйлы халық көркем өнерлери оны хәдден зыят таландыратуғын да болды. Булардын барлығы онын өзинен өзн келешекте шайыр болуға да, бақсы болуға да шақырып турғандай сезилетуғын болды.

Бердақ он үш-он төрт жастарына дейин елдин ишинде, халыктын қолында жасады. Ауыл балалары менен ойнап-өсти. Он үш-он төрт жастарынан баслап қосық жазды. Онын көлеминен әдеп қатар-қурбыларына арналған шығармалар дәреди. Бердақ енди өз қатар-қурбыларының ишинде шопан емес, Бердақ шайыр деп атана баслады. Онын жас болса да лирик, сатиралық қосықлары өткир, тили женил кеңназдеге қонымы көркемдиги, айтпаққа қызықтарын қосықта сөйлете алуы, онын адамлар кеуштерине ұстауы менен қайтып тәкирланбастай жақсы естелетпн көринер еди. Ауылға келиншек түскенде алардың бет

ашарын да Бераак шайыр ашатунын болып калды. Келиншек келгендеги көрiмiлiк, бет ашар қосықтарында Бераак өз iдiяcиn шығарып айтып. Елiн бұл салт-дәстүрлерiне өзi хызмет ете алатындығына кем-кем Бераактын да iсeнiмiн артты. Бераактын дәстүрiн шайыршылық жолдары уcы ел дәстүрлерiндегi бет ашар, көрiмiлiк кұжар қосықтарын өзi дәретiп, олардың ел-халыққа унағанығын көрiп өзiнен-өзi рухының шығатыны бастанды. Кем-кем ағуыда ақшамтар ағуында Бераак шайыр, ол келешекте ұлы шайыр болып кетедi деген iсeнiмiн гөндер де пайда бола бастады. Ол жас ұақыттарынан-ақ адамлар арасында бұл таланттылығы менен iзгет-құрметке иiе бола бастады.

Бераак өз елiнiн, халқының оған болған үлкен қайыркылығының арқасында он үш-он төрт жасарында-ақ жетiмiнiгiн ұмытты. Ол қосық шығарады. Саз шертедi. Қосық айтады. Өз қатары ағуыл балаларының отырыспалары Бераак шайырсыз өтпейдi. Ағуыл балалары Бераактын бұл көркем өнерге болған ықласын, сазға шеберлiгiн, қосық атқарушылық ұқыбын сезгеннен кейiн үйiе үй пул жыйнап оған жақсы бiр дұттар сатып алып бередi. Буннан кейiн ол ағуыда қыз-жигиттердiн отырыспағы, басқа да мерекесi болса, оның гүлiн гүлiне келтиретуын болды. Расын айтқанда Бераак шайырдың ағуылы талантты шайыр, лапызлы бақсыға иiе болып калды. Бераактын шайыршылығы, Бераактын бақсылығы «Жас бақсы» деп ағуылдан ағуылларға таралады. Ол кем-кем өз ағуылының мерекелерiн атқарады.

Бераак шайырдың келешегiнiң ұллылығы хақында хеш кiм гүман етпейтуын жағдайлар туғылады. Бунна сeзген ағуыл ақсақаллары ендi Бераакқа мал бақтырмайық, уят болар деп оған ел, халық хызметiн атқаратуын шайыр, бақсы болып өз еркiнше өмiр кешiруiне пәтия берiп рұхсат етедi. Солай етiп, бұрыннан ұлы талантлы адамларға тән болған ұақыялар сыяқлы Бераакта бұл бахытлы балалығы менен бiротала ерткер хошласады. Әсiресе, оған төмендегiдей бiр тарихый ұақыялар да себеп болды. Бiр күнi Ақсалада қуылы көл ағуында үлкен бiр той болмақшы болады. Ол тойға есi-үш жiрiу бақсығары алдырады. Ел ақсақаллары жыйналысып тойда бақсылардан жаста болса, өз ағуымыздың бақсысы Бераакты айтыра қойық деп келiсiледi. Бұл ұақытларда Бераак толық он сегiз жасын толтырған жигiт едi. Бұл тойға сол ұақытлардағы ағуыл Ақымбет бақсы да келген екен. Бирак, Ақымбет бақсы адамларға бұл қарада менiн барлығымды Бераакқа айтпаңдар деп өтiнiш етедi. Халық бақсыға гөгiмде ағуыл ортасындағы үлкен шантақта жыйналады. Ортаға төрт бес жерге от жағып үлкен бiр күр дүкен. Ел бийлерiнiң келiсiмiн бойынша бұл мерекенi атқаруға жең бақсы Бераак келедi. Құрда бақсы айтыруға басталады. Онда ел дәстүрi бойынша шайнек жiберiспе, орамал түйiу, бiрeудiң үстiнен бiрeу нана алыса, ақша тасласа бәрi-бәрi болып ағуыл. Ауыр жатарда

Бераак «Саятхан-Хәмира» дастанын бастайды. Құрда отырған адамлар сiлтiдей тынып жас бақсының дастанды атқаруын тыстайды. Түн жарпы ағуыл таң атыуға қарай отырған құрам емес, хәтте, кең даланы жаңыртқан бақсының дауысы тұрiн-түрiн намаларға қосылып кем-кем ашыласады. Бақсының жас болса да дастандағы ұақыяларды қуылыстырып, қолындағы сазды сойлiтiп адамларды ерiксiз өзiне тартып, санымын жүректердi иiлелеп кеткенiлiктерiн көрiп отырып бұл жердегi бүгiнгi жыйналған халайық оның келешекте сөзсiз сәхрә бүлбүлi бастатуындығына гүман келтiрмейдi. Адамларға бүгiн бұл бақсыны таслап тарқасып кетiуге мүмкiн болмайды. Таң атып күн шыққанда тойда отырған ағуыл көзқұлақтары Бераакты тоқтатты. Бақсы қойған ұақытларда құрда отырған Ақымбет бақсы орнынан тұрып өз дұттарын Бераакқа бередi хәм елде буннан былай еркiн бақсылық қытуға ел халық пенен қосылып оған пәтия бередi. Бераак уcы күннен бастап бахытлы балалық пенен хошласып ендi елiне шайыршылық хәм бақсылық пенен хызмет етiу жолына түседi. Солай етiп, оның ел, халық ағуындағы ең жуаңкерiл өмiрi басталады.

Бераак шайырдың өмiрiне хәм дәретiушiлiк мийнетiне байланысly гейшара мәселелер.

1998-жылы 20-майда Ташкент қаласында XIX әсiр қарақалпақ классик әдебиетiнiң тийкарын салыушылардың бiрi Бераак шайыр Қарғабай ұлының туғуына 170 жылға толыу күнiн сәтанатлы белгiлеп өткерiу ұшын Өзбекстан Республикасының Министрлер Кабинетiнiң баслығы И. А. Қаримовтың қол қойған қарары баспа сөзде жәрiятланды.

Хакыйкатында да қарарда көрсетiлгенiңдей Бераак шайыр шығыс халықлары әдебиетi хәм мәдениетiн рәуажландыруға, келешек әулаатды Ұатанға, халыққа сүйiспеншiлiк хәм сәдықтық рухында тәрбиеләуге, хәр қыйлы халықлар арасында дослық қатынасықтарды рәуажландыруу iсiне өз ұақтында бийбәхә үлес қосқан адам болды.

Бераак шайырдың аты шайыр хәм бақсы сыпатында 1917-жылларға шекем-ақ көп жерлерге белгiлi едi. Мәселен, Түркмен халқының арасына, әсiресе, Ташағуыз, Мары, Гөне Үргенiш өтирапындағы халықларда, Хорезм, Хийфа ханлығы қарамағындағы барлық ағуыларға, көбiнесе Үстiрт үстi Сырдарының еки бойындағы шарба қлаз халқына шайыр хәм бақсы сыпатында Бераак шайыр кеннен белгiлi болды.

Бераак шайыр өз дәуiрiнде әдебиет, көркем өнердiң барлық байлықтарын халықтан алды хәм халыққа өзi де қайтарып бердi. Мәселен, ол бақсылықты жетiстiруде өз елiндегi ағуыл бақсылар Ақымбет бақсы, Муыса бақсылардан басқа Түркмен халқының ағуыл бақсысы Гөр бақсыға көп жыллар шәкiртлiк хызметiн атқарды. Шайыршылықта Нағайым, Мақтұмқұлыларға өзiне ұстаз тұтты.

Бердак шайыр жасында мектепте, мешитте оқып сауат ашты. Жас уақыттарынан қосық жазды. Ол 14-15 жасында-ақ елінде шайыр, сәзінде, бақсы деп танылды. Бердак шайырдың дәретпелері елден елге жазба түрде таралды. Әсіресе, Қоразбек шайыр төрөпінен Бердак шайыр дәретпелері жазба түрде елден елге көп таралды. Революцияға шекем-ақ шайырдың шығармалары түркий халықтардан тысқары, мәселен «Шежіре» дәретпесін орыс тілінеде дағазаланды. Бұл арқалы Бердак шайырдың аты дүниеде көп халықтарға белгілі болды. 1930-жылдардан бастап Бердак шайырдың шығармалары хазірге шекем хәр түрлі жоллар менен хәр түрлі тілдерде, жүзден артық баспа сөздерде дағазаланды. Шығармалары өз ана тілінен тысқары орыс, өзбек, қазақ, қырғыз, чубаш, түрк, ингліс, немец халықтары тілдеріне аударылып басылды. Хазіргі дослық бийғөрез елдердин 40 тан аслам жоқары оқыу орындарында Бердак шайырдың дәретпелері дүнья жүзі әдебияты хам мәдениеті классиклеринин дамышпан энциклопедист шайыры катарында үйреніледі. Бердак шайырдың өзі тууылып өскен Уатанында 1930-жылдардан бай мийрасы ел ишинен жазба дереклерден, гейпарларын халық аузынан кәдірлеп жыйнап алып, баспа сөздерде дағазаланып, нәзерлеу жұмыслары қолға алынды. Шайырдың дәретиушілік мийнети бойынша қарақалпақ тил илимин, әдебият таныу илимин, тарих, педагогика хам психология илимлері тарауларында да бир нешеше кандидаттық диссертациялар, философия хам әдебият таныу илимин бойынша докторлық диссертациялар жазылды.

Бердак шайырдың өткен әсирәсін шайыршылық, дамышпанлық және де Қарақалпақ, Хорезм халықларына көрсеткен жолларын бахалап, онын исьмин хұрметлеп Қарақалпақстан хұкіметі әдебият, көркем өнер, архитектура, илим-пән хам техника тараулары бойынша жетискенликлерин бахалау мақсетинде Республикалық Бердак атындағы мәмлекетлик сыйлық шөлкемлестирди.

Жоқары оқыу орынларынын аты, хазір бурынғы Нөкіс мәмлекетлик университеті Бердак атындағы қарақалпақ мәмлекетлик университеті деген хұрметли атқа ийе болды. Жоқары оқыу орынларында 1972-жылдан бастап Бердак шайырдың мәдени мийрасын жыйнау, үйрену хам нәзерлеу бойынша арнаулы Бердақты таныу курсы оқытылады. Оқыда хам жәмийетлик жұмысларда өлдерин айрықша көрсеткен жаслар Бердак атындағы стипендия алады. Булардан тысқары республикамызда ұлы дамышпан шайырдың атына колхозлар, кино-театр, театр, көшелер, мектептер қойылды. Қарақалпақстанда ұлы шайырдың атына үлкен-үлкен қыябанлар белгіленип бағлар егілмекте.

Қарақалпақстанның Бозатау районында Бердак бағы егиди. Және де ол жерде Бердак шайырға естелік орнатылды. Нөкіс қаласында Бозатау

районының орайында Бердак музейі шөлкемлестирилди. 1998-жылы Ташкент қаласында қыябанлардын бирине Бердак шайыр аты берилди. Және де Ташкент қаласында Бердак шайырдың бюсті орнатылды.

Бердак шайырдың Уатанында бундай үлкен хұрмет пенен атаққа ийе болуынын нызамлы түрде үлкен тарихый дереклери бар. XIX әсирде қарақалпақ халқы феодаллық, патриархалық, пытыранқалық дәуірлерде қанша қыйналып жасада да, шайыр оларды ғә сәз бенен ғә сәубет пенен рухландырды. Қосық пенен олардың ағартушылық хам рухый дүньясын рауажландырған адам.

Ол әзинин әжайып дәретпелері менен өз халқынын рухый дүньясына қарсы болған хәр қандай жауыздықлар менен тынбай гүресті. XVIII әсирдин ақырында XIX әсирдин басларында қарақалпақ өз уатаны, өз топырағы болған Хорезм ойпатына көшип келгеннен кейін көп узамай-ақ 40-50 жылларын ишинде мешит, медреселер салып сауатлы оқымысты адамлардын саны көбейип, түрк халықларынын ишинде басқа халықлар мойналанған өлдеринин миллий жәмийетлик рауажлану дәуірлеринге жетисти.

Қарақалпақтар Хорезм топырағында өз алдына ғөрезсиз мәмлекет болу, ханлық дүзіу зәурліклеринин келип жеткенликлерин түсинди. Усындай тарихый бир дәуірде шайыр халықты узак езилиулерден, социаллық тенсизликлеринен шаршаған елге ендигиден быдай бундай болып жасап турған жәмийетлик өмірден, сиясаттан биротала гүдер үзіу, халыққа бундай қолайсыз дәуірлерди өзгертиу ушын батырларам, сардарларам, еркин жасайтуғын дәуірден, бул жолларға шығаруға жәрдем ететуғын ақылды дана, шешен адамларды ізлеуе тәир екенликлерин көрсетти. Бул хакында шайыр «Излер едим» деген шығармасын дәрети. Бул шығармасында шайыр:

... Табылса маған керек зат,

Аяқ жетсе ізлер едим.

... Сүрікте өмірлік дәуран,

Болса, соны ізлер едим.

Мен сорамға дәуран керек,

Мен дәуранды ізлер едим,—деп жазды.

Бул сол замандағы халық орманы еди. Бул халық кеуліншегі прогрессивтик идеяларын Бердак шайыр шығармалары арқалы сыртқа, жәмийетлик өмірдин ишинде қайнап көриниулеринин бир ғұуасы еди.

XIX әсирдин орталарында өз ғөрезсизлиги ушын болған қарақалпақларын тарихый гүреслери менен байланысты тууылған жәмийетлик ойлары «Маған керек», «Керек», «Жаксырақ», «Халық ушын» хам т.б да усылар усаған бир нешеше шығармаларында анық жырланады.

XIX ғасырдың орталарында каракалпақтардың миллий ғарезсіздікке ерисуі, өз алдына каракалпақ халқының дүниә мақсетинде, елдегі хәр кандай адалатсызлықларға қарсы каракалпақ халқы халық азатлық көтерілістерин баслады. Усындай бир тарийхый дәуірде өз халқынын жана идеялары менен тилеклери дәрежесинде жүргендіклерин көрсетуіш «Маған керек» деген қосық жазды. Бул қосық халық аузынан түспей айтылып жүретуғын қосыққа хатте көтеріліс дәуіриниң тимиине айланған еди. Себеби бул қосықтың мазмұнына қарап отырып халық азатлық көтерілісінде жүрген хәр бир адамның қолындағы желбиреген жалауы, айтып жүрген қосығы екенлигине гүман келтируге болмайтуғын еди.

Мысалы:

Ашылған гүл ғұмшаланған,
Ишінде бұлбил сайраған,
Күнлердин жүзи жайнаған,
Жакты дүния маған керек.

Душпанға сырын айтпаған,
Яр досларын мұңайтаған,
Қорқып хеш кимнен қайтпаған,
Ғайратлы маған керек!

Так турып белін байлаған,
Қолына жарак сайлаған,
Халқынын ғамын ойлаған,
Ел ғамхоры маған керек,—деп жазған еди.

1855—1856-жылдары елимиздің аймағында жасаушы барлық каракалпақтар менен өзбектер, казаклардың, түркіменлердин, әсіресе, Урал казакларының, Хийуа хандығының гейпара адалатсызлық хәрекетлерине байланысы халық азатлық көтерілістери басланады. Бул көтеріліске Ерназар алақоз басшылық етеди. Ауыр гүреслерде миллийлік хәм интернационаллық бирлик беккем болуы ушын көтерілістин басшысы Ерназар алақоз каракалпақтарға миллети казак Зарлық төрени хан етип тиклейди. Және де каракалпақтар Хорезм оазисинде өз алдына ғарезсіз мәмлкет болып бөлинип шыққандығын дағазалайды. Усы халық азатлық гүреслерин дәуірлеринде Бердак шайыр бул халық азатлық гүресинин күшли идеологларының хәм басшыларынан бири болады.

Көтеріліс дәуірінде көп каракалпақ бийлери турақсыздық және де сатқындық етеди. Көтерілістин усындай алауыздық ғұжаттарында гөр жонантып толық қолға киргизуі хәм беккемлеуі ушын ағызбирештік бирлик керек екенлиги хаксында Бердак шайыр көтеріліс жасаушы-

лардың алдында бир нешеше мәртебе шығып сайлейди. Солардан шайырамын бир гөпин усымбакшымыз.

Шайыр азбетте қосық пенен сөйлейди:

Бул бир қуда иси дәулет қус қонған,
Буны көрмек бизге, сизге дус болған,
Ханлықты орнаттық халқымыз аңсаған,
Енди бутнан артық дәуран болмайды.

Ханлық, бийлик бул бир қуаныш иси,
Шуғылдық, сатқындық бий хасыл иси,
Қолға жана қонған бахыттың қусы,
Ушып кетсе енди қайтып болмайды, —деген сөзлер менен

Бердак көтерілісти басқарып турған каракалпақ бийлеринин алдында бир нешеше мәртебе шығып сөйледи.

Бердак шайыр өз заманында халқы менен бирге өмиринше усындай хасыл идеялар менен жасады. Каракалпақ әдебиятын жана тематикадағы жана шығармалар менен байытты. Халық азатлық көтеріліснин акыры демине шеккем Ерназар алақоз миллий қаһарман, ал Бердак шайыр оның жараемшиси, турақты идеологларынан болып қалды.

XIX ғасырдың орталарындағы каракалпақ жеріндеги каракалпақтар менен бирге өзбек, казак, түркімен халықтарының ғарезсіздік ушын гүреслери сатқынлар төрепинен хан менен басылды.

Бердак шайырамы XIX ғасырдаги каракалпақ әдебиятына енгізген үлкен жаналықтары ол тарийхты биринши мәртебе әдебиятты жазба дастанлық шығармалар менен байытты. Бул жағынан Бердак шайырамын шайыршылық диапазонны өз заманкелеринан аңауларым жоқары турады. Бердак шайыр XVIII ғасырдаги Қокан хандығының адалатсызлығына қарсы бас көтерген каракалпақтардың халық азатлық гүреслерин жарлаған «Амангелди» дастанын, соң «Айдоос бий», «Ерназар бий», «Раушан» дастанын, «Еркебай» дастанларын жазып дәретти. Усы ғұжатларға шеккем каракалпақ классик әдебиятында миллий жазба дастанлық шығармалар пайда болмаған еди. XIX ғасыр каракалпақ әдебиятына жазба дастанлық шығармалар биринши мәртебе Бердак шайыр төрепинен кирип келди.

Орта Азия халықтарының әдебияты, көркем өнери, мәдениети тарийхында Бердак шайырдың шайыршылық хәм бақсылық хызмети жуаа уалды еди. Орта Азия халықтарының әдебияты, мәдениети тарийхына соңғы ғасырлерде өз дәретуішшілік күш-құдірети менен милли көзімгенген дәрежеде жаналық алып келди. Мәселен, ол XIX ғасырда Хорезм халықтарының тарийхын «Хорезм» дастаны, каракалпақтар «Шежиресин» каракалпақтар тарийхын жазып пиктерди. Бул XVII

әсирдегі «Түркмен», «Түркерлер шежіресін» жазған Абылхазы Бахалыр ханнан кейінгі Бердақ шайыр тәрәпинен XIX әсирдегі түркий халықлар тарихына қосылған үлкен тарих, үлкен жаңалық болғандығы сөзсіз. Сол себептен де XX әсир тарихшылары, археологтары, тілші және әдебиетші ылымпаздары болған С.П. Толстов, Т.А. Жданко, Н.А. Баскаков, Юдахин, С.К. Камалов, Н. Дауқарасалар Бердақ шайырдың қарақалпақтар шежіресін жүде жоқары бағалады. Олар Бердақ шайырды Қарақалпақтардың биринші тарихшысы деп атайды. Улыўма Бердақ шайыр Орта әсирдегі түркий халықлар тарихшыларының ислерин XIX әсирде жасап даўам еттиргенлигинини гўасы боламыз.

Бердақ шайырдың өмирин хамме ўақытларда қарақалпақ әдебиятын көркем шығармаларға төн болған тұр хам жанрлар менен ғана байытып қоймастан оны жаңа идеялар менен раўажландырды. Сонлықтаңда Бердақ шайырдың доретпелери Қарақалпақ әдебияты тарихы «Бердақ шайыр творчествосы XIX әсирдегі қарақалпақ халқының көркемлик энциклопедиясы болды» деп мойынлайды.

Ал тарихта бундай улы азамлардың мәңги доретиўшилик хызметлеринен тысқары екннши тарихый жақлары да болады. Ол екннши тәрәпи менен шайыр өлгеннен кейин де хатте өзи барында-ақ ел ишинде азамлар арасында оның ұлылығы хақында хәр түрли тарихый, әпсанавый, отан байланысмы раўажлар таралады. Бул тарихый гөплер оның доретиўшилик өмирини үйренісү хам изертлесү дәўирлеринде илим ушыл теңи-тайы жоқ әҳмиетли материаллар болып есапланады. Елше халық аўзында Бердақ шайырдың шайыршылығы, бақсышылығы оның көп шығармаларының жазылуы тарихый хақында толып атырған усындай тарихый әпсаналық гөплер бир. Биз улы шайырдың атына болған әпсанавый ямаса тарихый гөплерин, раўажларды айтыў арқалы бизни халқымыздың әйлем заманлардан кинтирған көркем сөз өнеринин шебертери екенлиги, әдеп-иқрамалық әстетикалық байлықларды да өз бойына толпаған руўхый дўнясы бай халықлардан бири екенлигинини гўасы боламыз.

Бизни елимизде Бердақ шайыр дореткен ағартыўшылық хам руўхый дўняны хәр тәрәпке изертлетуған хам пайдаланатуғын және де оны халық мәлине жумсайтуғын дәўир басланды.

Гөрәзсизлик дәўранымыз бизге ата-бабаларымыздан қалған барлық тарих, пән, илим әдебиет, мәдениет миғрасларын қайта көрп шығыўға, қайта тиклесүге, миллий миғрасымызды цивилизациялық көз-қарастан қайта қарап шығыўға үлкен мүмкиншиликлер жаратып берди. Соның ушын Бердақ шайырдың әдебий миғрасы да гөрәзсизлик заманында еңди хақыыйқ изертлениўин табады.

БЕРДАҚ ШАЙЫР ЛИРИКАЛАРЫНДАҒЫ ШЕБЕРЛИКТИҢ СЫРЛАРЫ

Бердақ шайыр шығармалары XIX әсирдегі әжайып тарихый миллий жазба естелик. Сол себептен де оның шығармаларын оқыған сайын оқыған келеди. Көрген сайын қайта көргін келеди. Изертлеген сайын оннан жаңа сыр сандықлары ашылады. Себеби, шайырдың творчествосы бул бир әңғайып жазып қалдырылған ямаса халық алында сазданып жүрген поэзия емес. Оның хәр бир шығармасы өзи жасаған XIX әсирдегі жәмийетлик өмирдин ең характерли болып көринген моментлерин алып анализлеген, оннан ғынсы жуўмақ шығарған, қысқасын айтқанда, ол жәмийетлик өмирдин толық бақасын белгілеп өткен, өз дәўириндеги жазба әдебиет пенен де, аўыз еки халық творчествосы менен де, халықтың философиялық, дидактикалық ойлары менен де биригіп байланысып қалған, даналық пикирлер менен толы көркем шығармалар.

Сонлықтан да оның хәр бир қосығы турмыс таризинин бир бөлегин алып жырлаған шежірелей болып көринеди. Шайыр творчествосының маржаны болып есаплаган оның лирикаларындағы «Болған емес», «Коринди», «Заманда», «Илер едим», «Пана бер», «Ақыбет», «Даўран», «Көзим», «Болмады», «Айралық» хам т.б. қосықлары усындай жәмийетлик мотивлерин жырлаған жүде бир әжайып хам сырлы, шеберлик пенен жазылған көркем шығармалар болып есапланады.

Мәселен: «Болған емес» шығармасы шайырдың дәўирге болған сиясий көз-қарасын көрсетеди. Шығарманың тийкары мақсети халық өмиринин тағдири жәмийетте қалай болып келгенлиги хам болып атырғанлығын көрсетіўге арналған. Ал, бул тарихый шынық хақы-қаттан да шайыр тәрәпинен қосымша толық өзиниң реаль сәўлесин тапқан. Бундай заман шынылығына арналған шығармалардын Бердақ шайыр творчествосында көп хам баслы орынды ийелесүн де тосытнан болған қубылыс емес.

Дурысында да Бердақ шайырдың творчестволық жолында оның өзнен сиясий хам жәмийетлик көз-қарастары қалыптасқеннен кейин өткен хам өзи жасап турған дәўирге характеристика беріу оның творчествосында баслы тенденцияны ийелесди. Өйткені турмыста халық тилегине дәўир сиясатының туўра келмеўи, жәмийеттеги теңсизлик, халықтың күн көрисиниң кем-кемнен төменлей беріуи турмыста хақыықаттықтың жоқтығы, өмир бойын өз халқының тағдириң жырлап кинтирған шайыра, оның себептерин изхестиріўге, ойлапты көріўге, узақ тарихқа көз таслаўға, жәмийетлик өмир хақында бир пикирге келіўге хам жуўмақ шығарыўға творчествосының көп балимин, енди усы шешилмей атырған халық өмири менен байланысмы проблемада арнаўға мәжбүрлейди. Сонлықтан да өмириниң сонғы жыллары Бердақ шайыр творчествосында дәўир проблемасына арналған шығармалар көп жазылды.

Берак шайырдан «Болган емес» шығармасында:

Бұл дүня дүня болғалы,
Патша өңді болған емес.

Қарақалпақтың халқы бүліп,
Қоныс отырған елі күліп,
Биралары жолда өліп,
Жүз жыл қоныс басқан емес.

Бүлінген ел қарақалпақ болды,

Қырғалса да ұрпақ болды,—деп жәмийетлік өмірдің түсінігін оның біріншіден, реалдық турмысты дұрыс танығұ, дұрыс көре алуы менен бақаланады. Екіншіден, Берак шайырдың бұл шығармасы пүтін бір тарихый дәуірге дұрыс характеристика берігү жағынан мазмұны бойынша терең сияси бағыттағы өз дәуірінде дөреген новаторлық шығарма хәм оригиналь шығарма болды.

Шайырдың творчествосында ұлыма сонғы дәуірлерде бундай характердегі темалардың басым орын иелегүі оның творчестволық жақтан жетізіскендігіннің гүясы еді. Және де оның творчествосының рияж-ланыу тарихының үлкен бір әхмийетлі әтбі екендігін де көрсетеді.

Шайыр үшін өз заманында бундай темаларды жазуы оған аңсат болған жоқ. Біріншіден, XIX ғасырда халық алдында поэзия менен тарихый турмыс хақыкатлығын ашыу Берак шайырдан өзі үшін да қауіпті еді. Бундай темаларда сөйлеу жасап турған жәмийетлік қурылысқа қарсылықты билдіретуган, хәтте, дәуірдің қаралау әктине жататуын процесс болып, бай феодаларға қарама-қарсы мийнеткеш халық массасының сана-сезимін оятатуын жағдай туғызатуын тарихый зәрулікте еді. Соған қарамастан, Берак шайырдың өз замандастары менен бір сезімде болуы, әсіресе, оның өз жәмийетінің алдығы қтардағы адамы болып шайыршылтық табияты бойынша да үлкен жәмийетлік сияси бағытта туруы оған бұл теманы жәнжақлама ашыға мүмкіншілік берді.

Хақыкатында да усындай бір белгілі тарихый дәуірде Берак өзінің дөретіушілік күші менен белгілі бір жәмийетлік топтардың төрешінде турған шайыр болды. Усындай тарихый дәуірде ол өзінің азаматтық ұазыпасына да толық түсінді. Сондықтан да ол бұл жәмийетлік ұақыяларды бұрын хәм хәзір бурмалап жазған шайырлар хақында Берак шайыр:

Шайыр қалем алғалы,

Хатқа тууы салған емес,—деп гәзепленіушілік пенен дұрыс атап көрсетті. Берак шайыр феодалдық, пытырқалық, патриархалық жәмийетлік өмірде дәуір хақыкатлығын тек жәмийет-

тің топар-топарларға бөлінуілерін, халық турмысының жәмийетінің дәуір сиясатын жүргізіп отырған феодаларға байланысмы деген пікірлер менен жуумақлап қоймастан, сол дәуірдің алдығы қатардағы өзі ұсаған мың санлы мийнеткеш халық массаларының жекке күн көріс жасау тиришіліктерін реалы шебер мазмұнда метафоралық сүрөттеулер менен сөйлеген еді.

Мысалы:

Қарағай емес, сөгит болдым,
Қартан емес, жігіт болдым,
Тайдан ұшқан бүркіт болдым,
Қонар жерім болған емес.

Сыбызғы болдым, саз болдым,
Үнім шықады, аз болдым,
Падалан емес, ғаз болдым,
Қонарға көл болған емес.

Қаршыға болдым қорықтым,
Томағам болмай тарықтым,
Тастай түнекке жолықтым,
Хеш ким қадирім билген емес.

Гүл болдым, гүл жайнамадым,
Бұлбил болып сайрамадым,
Ойшыл болып ойламадым,
Хәдіссе аз болған емес.

Мине, шайыр жырлаған хақыкый жәмийетлік турмыс хәм ондағы адамдардың күн көрінісін тыссаллап ойып айтылған мазмұнды поэзия. Бұл тек Берак шайырдың жекке творчествосындағы ғана айтылған гәп емес, ал шайыр жасаған дәуірдегі эстетикалық ойлардың шыны. Бұл халық өміріндегі тарихый хәдісселердің адамдар кеуілдеріндегідей болып поэзия менен сөйленіуі. Хақыкат жәмийетлік өмірге берілген характеристика. Дүрсінінша да Берак шайырдың поэзиясы өз дәуіріндегі хақыкаттылыққа тап усындай табияты жағынан, жәмийетлік өмірге тез реакция берігү жағынан бахалы болады.

Дәуірге характеристика беріу бұл проблемалық мәселе. Сондықтан да ол кең масштаблы поэзияны талап етеді. Бірақ, бұл бір екі лирикалық қосық я дәстан менен тамам болмайды. Бұл бір екі шайыр жырлаған менен де ала болмайтуғын тема. Себебі, дәуір хақыкатлығы ашымай туып халық турмысының өз дәуіріндегі типік моменттерін таныу да мүмкін емес. Соның үшін Берак шайырдың творчествосында бұл темадағы шығармалар өзінен өзі ізлі-ізіннен диалектисп

келе береді. Шайырдың «Заманда» қосығы да ұсы шикізеті шығармалар қатарына кіреді. Онда Бердақ өзі жасап тұрған уақыттардағы дүниә адамның жасауының қиын болып қалғандығын феодалдық жәмийеттік саясаттың ақыбеттерінен ерлердің қатын баладан, атадан айрылуына ғрипшар болып жылдан жылға заман теріске айланып баратырғандығын, сондықтан да не ақалды азаматтар буған жол таба алмай ойланып, не жүйрік шешендер тиллерінен байланып тұрандықыларын көрсете келіп:

Ойласам бул дүниә бийпаян екен,
Душпан иси халыққа көп аян екен,
Байлар қасқыр, түлкі, халық—қоян екен,
Қараңғы қапалаң қайғы заманда—деп көрсетеді.

Ұсы бір куплет фольклоризм менен суғарылған шығармада дурысында да жәмийеттік өмірдің қандай характердеті заман менен байланысмы екендіктерін көрсеткен.

Бул Бердақ шайырдағы жай поэзия емес, бул дәуірдің шайыр халық көзі менен өлшен-өлшен болып ол заман халқында шығарған жуымағы, феодалдық дүнімді қаралау акті. Заманның адам баласы ұшын қолан-сыз халық еркінен айырылуына қарамастан, бул заман алдында адамлар тек сөнсің жактан ғана халсіз, хуқықсыз, бірақ, олар рухы жактан күшлі еді. Сондықтан да ол дәуірдегі халық оптимизмі Бердақ шайыр поэзиясында толық сақланған.

Біз антарамыз бул дәретпесінде заманның айыр болып қалғандығынан халыққа «төбе ет» деген идеялық кризисті көрмейміз. Қайта бунда ағұр турмыс менен оны ұсы ақшаларға келтірген жағдайлар менен гүресің керектігін баицлаган шақырықларынан анық көреміз.

Шаққан аяқ басып хызмет етпесен,
Күнлер көрің қиын болды заманда.

Азаматлар аяғыңды шаққан бас,
Шаққанлап баспасан ағар көзден жас—деп көрсетеді.

Бул шайырдың халық турмысын, өмірін терең таныушылығын, олардың жәмийетте рухы жактан күштілігіне ісенімінің гүфасы. Сол себептен де Бердақ шайырдың заман шынылығы халқындағы жазған шығармалары XIX ғосірдегі жасаған өз заманластарынан мазмұнының терең хам байлығы жағынан ғана емес, көркемлік шеберлігі хам стилдік өзгешелігі жағынан жоқары туралы.

Бердақ шайырдың «Көринді» қосығы «Болған емес» қосығының заңлы дағамы. Шайыр шынында да өткен дәуірлердің көз алдына келтіреді. Ондағы халық төгділдірлері менен танысады. Хәзіргі өзі

жасап тұрған дәуірдің хам оның ақыбеттерін үйренеді. Өткен дәуірлер менен өзі жасап тұрған заманның адамзат ұшын паркы болмағандығын көрген шайыр өз заманы халқында мынандай жуымаққа келіңі төбійғай заңдылық еді.

Дүниә десен, кара, жумбай көзінді,
Зулматлары отқа тартар өзіңді,
Пөтиұасыз етер залым сөзіңді,
Заман маған зиндан киби көрінді.

Ойлан кеуілим заман жүдә тарылды,
Ғөзебинен жүреклерім жарылды,
Менин гөріп кеуілим өбден сарылды,
Көзлеріме өжеп заман көрінді.

Адамға мийрімсіз жалпатлар жағлар,
Халықты көп жалпатқан аталық ханлар,
Басқа ағұр қайғы салды залымдар,
Көзлеріме жылан шаян көрінді.

Көрінді көзіме өзімдей гөріп,
Ақша жүзі солғын тартып қарайып,
Ағалар бул исти көрменлер айып,
Бөршесі көзіме ятқан көрінді.

Бердақ шайырдың заман характерін жуымақтастырышы ойлары «Билмедім», «Пана бер», «Көзім», «Болмады», «Айралық», «Екен» шығармаларында да бир нешше мәртебе төкірарланған. Бул халық өмірлеріне характерлі болған, тарихый уақыятарды ел, халық алдында қайта-қайта төкірарлау, адамларға түсіндірің, сондай-ақ турмыстан түсіндірің, халықты гүреслерге таярлау мәселелерін өз творчествосының баслы принципін етіп алып жүріуінің өзі дәретиш хызметкерлердің әдебий, мәдени майдаидағы шеберлігінен дерек береді. Әсіресе халық аралық майдаида жәмийеттік уақыятарды поэзия тили менен халыққа талқылап көрсетің, оларды жәмийет халқында белгилі бир ісенімлерге келтіреуінің өзі үлкен талқырлық, үлкен дәретишлік шеберлік екенлігінің гүфасы. Соның ұшын да Бердақ шайыр шығармалары өз заманында халық кеуілілерінен кең орын алған шығармалар болды. Оның дәретелерінің бизін дәуірімізге массалық келіп жетіуінің себептері ұсында еді.

Шайыр өз халқына азатлық халқында, адалаттылық халқында, гүреслер туралы ел, халықтың жәмийеті, заман характерлеріне түсінің жөніндегі халық идеяларды берді. Солай етіп, ол өз дәуірінің идеологиялық гүреслердің, әсіресе миллий гүреслердің үгіт-нәсіятшысы

болды. Халыкка жәмийетлик жагдайларды түсіндирип, оның себептерин ашып адамларды толық исенімге алып келип шайыр творчествосынын басы тегендіясы болды. Бирок, авторга XIX ғасырдағы феодалдық дүбір характерлерін бір ғана шығармасында адамларға түсіндіре қойып қыйын болғаннан оны хәр қыйлы темаларда ражажландырды. Хәр қыйлы эстетикалық тәсірлі ойлар менен, халықлық идеаллар, идеялар, әдебий ұсылдар менен реалы жагдайларда, әжайып образдылықлар менен ел, халық көз алдында оларды исенімге хам инанымларға ийтермелеген еді. Шайырдағы бундай әдебий ұсылдар хам поэзиялық шеберліктер тек Берак шайыр усаған ири халық шайырларының қолынан келетүгін еді.

Берак шайыр творчествосының күшлilлиги, жанлылығы оның жәмийетлик өмиран дурыс таныушылығында хам жуумақтастырушылығында болды. Сонлықтан да оған хамме уақытларда ели, халқы исенді. Онан көп нәрселер күтті. Оның дәреткен хәр бір қосығы дийқан тиришлilлигинин жарқын айнасы болды. Адамлар өз өмиран Берак шайырдың қосығында көрдi. Оны дурыс жазылған поэзия, хакыйкатлыкты анык билеп жырлаған поэзия деп танды. Мәселен: «Бистемдi» шығармасында заман тарлығынан адамлардың жүзинин кападан саргайғанлығы, өмирлеринин жапа шегип қорланғанлығы, өмиран не боларын билмей сарсаң кесеккелк түскен дийқан образы берилсе, «Дәуран» қосығында тамаша тарийхый халық тәдирлері, халық арманлары баян етіледі. Бул шығармаларда автор тәрәпинен адамлардың дүниәге келиуін қуанышлы екенлігі, бирак өмирлеринин муалымы аш, жаланыш, зиясий тенсиздикте, әуерешлilликте өткеріп, бундай өмиран адамларын керексіз деп табыулары баянланған. Бул халықтың кеуілдериндегі өйтәрі, арманлары шайыр тәрәпинен қосымка айланған:

Мысалы:

Болды жутым маған қыйын,
Мал болмады жыйын-жыйын,
Қайда маған берген сыйым,
Бизди әуере еттин дәуран.

Байға бардың бахыт болдың,
Сынбайтуғын сақыт болдың.

... Астымда жоқ халық-ешек,
Төсенгенім топырақ кесек,
Малы жоқты еттин өсек,
Күзкі еттин бизди дәуран—деп көрсетеді.

В. Г. Белинский де даналық пенен айтылған мынандай бір гөп бар: «Шайыр шығармасының мазмұнын өз халқының өмирі береді» деген. Бул дурыс. Беракка да оның әдебиетта жырлайжақ идеяларын, темасын

өз халқының, қарақалпақ халқының өмирі берді.

Берак шайыр жәмийет тәдирін хакқында узак ойланыуларынын кейинги келген жуумағы—бул ең әділ, ең дурыс жол хам узак әсірлерден қиятырған адамшылық миллilй дәстүр, бул өмиран халық ұшын хызмет етиуден басқа әділil жол жоқ деген шешімге келген еді. Шайырдың бул жуумағы дурыс хам әділ еді. Сонлықтан ол бар дәретілушілік таланттын, жігерин елге, халыққа жұмсәді, оларды ұлытауға хызмет етиуге арнады. Халықтық идеалдары үгіт-нәсиятлауға арнады. Ол әзі бул темаға арнап «Халық ұшын» атлы көлемлі шығарма да дәретті. Қосық бір оқып шыққан адамға жүдә түсінилідей болып калады. Өйткені онда бар болғаны гөп халық ұшын хызмет етиуден нәбрат екен деп ойлалсан. Бул тек жай түсіник. Бирак, шығарма жүдә қыйын, сырлы және де мазмұны да. Биз хакыйкаттада бір оқып шыққанда «Халық ұшын»ның тек идеялық бағытына ғана түсінеміз. Оның барлық сырларына, оның проблемаларына түсіне алмай қаламыз. Бул дәретпедеги халық шайырына тән болған барлық поэтикалық шеберліктердин, поэтикалық ұсылдары аша алмаймыз.

Берак шайырдың «Халық ұшын» шығармасы көлемі қалған бір поэмаға барабар шығарма. Бирак поэма емес, бундай поэтикалық кубылыс халық шайырларының барлығында да бар хам жиіи ушырасатуғын да поэтикалық ұсылдар, приемлар, шеберліктер. Олар бундай шығармалар аркалы бір халық өмирине характерлі болған кубылыстарды, хашийселерди оның өзіне тән болған типик моменттері менен дияип, қайта-қайта оны халыққа түсіндирип, ол туұралы биротала халық көз алдында жанлы мысаллар менен дәлилдеп, ол хакқында умытылмастай жагдай туұдырып хам ол хакқында биротала үзлil-кесил шешімге келуі, елде халықта оның жақсы жаманы хакқында пікір туұдыруы бул тек үлкен тәжірибелерге иіе халық шайырларының творчестволарына тән әдебий кубылыс. Бул әдебий прием да, шеберлік те. Бул қарақалпақ класик өлебiнiңде ең бириншi Берак шайырда ушырасады.

Мысалы «Халық ұшын» шығармасының бир, екі куплетінде-ақ ұлыма шайырдың айтажақ ойының жуумағы көрiнiп турады. Бирак, шайырдың ой жууағының мазмұны ұсының менен тамамланана, я еле кен бе оны күтiлiмiзге туұра келеді. Себеби ол, поэзиялық ойларында сол айтайын деп атырған уақыяларын нешше түрлi дәлiлдер менен, синонимлік қатарлар менен, халық кеуiлiндегi түсiнiктер менен, хәтте, толықтырушы мысаллар менен толықтыруы, дәлiлдеуi, адамларды исендiрiнуi хам ол туұралы биротала шешiмдерге келiнуi усаған әжайып поэтикалық шеберлiктер жасайды.

Мысалы:

Жигит болсан арысландай туұылған,
Хызмет еткiл удайына халық ұшын,

Жигит болсан арыстандай тууылган,
Кашпа хатге кара бастын гама ушын.

Жетерсең муратқа хызметлер етсен,
Елатын силтесе ғайры елге жетсен,
Душпаның хәр қашан басына жетсен,
Аянбалы хызметінде халық ушын.

Дослық пенен хәр бир иске тақ турсан,
Жан аймай ел жұрт пенен не қылсан,
Қайғыстанбай ұдлы иске көл урсан,
Сонда менің кеудім әсер халық ушын.

Ғош жигитке қостар болса елаты,
Күн-күнінен артады оның қуаты,
Изінде қалады жигиттің аты,

Соның ушын хызмет ісле халық ушын,—деген куплеттерінде дурысында да халықлық терең мәні бар. Бірақ, қосықта ізбе-изилікпен кем-кем қоспалы сюжет қурап, конфликт жасап кетушілік сезілмейді. Халық ушын хызмет етіушілік жақсы не екенлігін бұның екі куплетінде-ақ аңғаруы мүмкін. Бірақ, бұл шығарма алпыс-жетпіс куплет қосықтардан ибарат. Көлемі жағынан үлкен бір поэмаға барабар. Бұнда идеялар, пикирлер, ойлар, биік-биік толықтырып барады. Халыққа хызмет етіу халқында түсіндіктерді тастыйықлаушы, бекемдеуші пикирлер айтады. Бұл халқында пикирлерді биротала шешіуге, жұмақтастыруға қаратылған. Қайталаулардан ибарат. Шайыр пикирінің актуалдығы да сонда. Бірақ бұл қайталау қосықтың қунын түсіріп тұрған жоқ. Ол қайта Бердақ шайырдың поэзиялық шығармаларының ішіндегі өз ішіне философиялық пикирлерді толғаған, халықтың жәмийеттік ой-пикирлерін жұмақтастырған терең мазмұны шебер жазылған шығармалардан биік болып есепләнәді.

Оқығұшылар, әлбетте, поэзияда бұндай қолланыулар қарақалпақ әдебиаты тарихында басқа шайырларда да барма? деп сорау беруін мүмкін. Әлбетте бар. Бұл әдебиет тарихында бар қубылыс. Мәселен, Омар шайырдың «Не пайда» шығармасы алпыс төрт куплет қосықтан ибарат. Әжнікездың «Айрылса», С. Нурымбетовтың «Шуғылдарға» деп аталтуғын шығармалары ұсындай поэзия ызымдылығы менен жазылған дәретпелер.

Бердақ шайырдың «Халық ушын» шығармасының тийкары мазмұныт қурап тұрған мәселелде халық ушын хызмет ететугын жигит қан адамлар қалқында, олардан ел алындағы патриотлық, гуманистік қасиетпелері туурады, олардың моралдық, рухый пишимен қандай

болулары керек, қандай адамлар ел, халық тилегін, арманларын орынтал алады деген мақсаталары жұмақтастырады. Бұндай елдин алдыны қатардағы ой-пикирлерин жұмақтастыруы, оннан бир нотийжелер келтирип шығаруға урынуы хәр қандай шайыр болған адамларын қолларынан келе бермейтуын қубылыс. Ол ақылды, жәмийет төдәйири халқында көп ойланған Бердақ шайыр ұсаған тажирйибелі адамлардың қолларынан келетуын мәселелер.

Бердақ шайырдың «Халық ушын» шығармасы оның ең сайланды, мазмұныт дәретпелеринен бири. Бұнда халық пенен бирге бетпе-бет сөйлесуі бар. Қосықта шайыр жәмийетте топар-топар хәр қыйлы түсіндіктердегі адамлар бар деп қарайды. Солардан халыққа дос қим, душпан қим олардың бир бирлеринен паркы қандай? Хәр бир топардың мақсеті қандай екендіктерин адамларға түсіндіреді. Халыққа Бердақ шайыр жасаған заманда ең керек нәрсенің өзи усы еді. Солай етип, айта келип, ол не себептен өзинин халық массасының төрепинде тұратуғынлығын түсіндіреді. Мысалға усы шығармасының мына төмендегі қосық қатарларына көз салайық:

Залымлар тыңламас мәхминнің зарын,
Олар ойлар өзлеринин оларын,
Хеш ғақытта залым қолында барын,
Жаратпаслар бар болса да халық ушын.

—деген қатарларда шайырдың өз жәмийеттік ой-пикирлеринде елдегі жауызылықтардың тийкары мақсетлерине көзі анық жеткен адам екенлігін, және де олар жөнінде үзіл-кесіл бир пикирге келгендегі толық көринип турады. Бұнда ұлыға гөп жоқ. Бұнда қурақ нәсият та жоқ. Бұнда езиушілерге қатты жек көрушілік сезім бар. Бұнда үстемлік етиуші топарларды душпан деп танушылық бар. Олардан бөлек-леніушілік сезім бар. Бұнда үлкен социалдық мәні бар. Бұнда оларға қарсы ғәзеп, қатте тутанайын деп тұрған гүрес отынның ушқыңлары бар. Оның үстине шайырдағы:

... Жалғыз сүйенишім, халқым панайым,
... Түсті елди маған жүз мың аламет,
Гөя маған зигистануы қыммет.

... Бұл зулматты меннен сонға бермесин,
Адамға хеш мусалпылық келмесин,
Бұл зулматты енди қозим көрмесин,

Көрсө көзден жасым ағар халық ушын,—деген қатарларын да тек шайырдың позициясы ғана баслы орында ийелеп тұрған жоқ. Бұнда шайырдың поэтикалық ойларында үлкен жәмийеттік анықлық

сезиледи. Бердак шайырдын «Халык ушын» шығармасының және бір күншілдігі шайыр бунда жәмийет өмірінде шешуші рол ойнайтуғын халық массасы деп дурыс жуунаққа келген. Жәмийетте халықтың ролын жокары қойыу Бердак шайыр творчествосының ең жақсы жетіскенлігі болды. Шайыр дурысында да жәмийет өмірінде адамнан ұллы нәрсені көре алмаған адам болды. Соның ушын да халықтық шығармалар оның дәретпелерінің тийкарын құрап тұрады.

Шайырамын ұллылығы сонда, ол өз дәуіріндегі тарихый жағдайларды дурыс түсіне алады. Және де оны дурыс жыртай алды. Бул жолда ол халық тарихына карады. Халықтық дәстүрлерден толық пайдаланды. Шығыс халықлары классик әдебиетінің дәстүрлерін, өз фольклорының традицияларын көп үйренді. Халық турмысын жырлауын, оны реал көрсетуін шеберліктерін қарастырады. Соның ушын да шайыр дәретпелері бір оқығаннан барлық оның сырларын биле қонтуғын поэзия емес. Ол көп оқыды, көп үйренді, көп ойнауыды, көп изерттеуді, көп қарастыруыды талап ететугын хам сырды да хам құнды да поэзия. Сол себепті де бул поэзияны қарақалпақ халқы ұзақ ғұмырлар қадірлеп өздерінің рухый құдіретлілігі деп есеплеп, мылтың байлығымыз деп жоғалтпай көп қыйыншылықтардан өтіп бизнің дәуірімізге жеткерді. Биз өткен XIX ғасырдағы халқымыздың тарихый, сиясий, жәмийетдік, социаллық өмір тарихын жырлап өткен ұллы шайыр болғанлығы себепті оның исмін бүтінгі құнимізге шекем хам буннан да байлап мақтаншы етеміз. Ең баслығы оның поэзиядағы мәдениетін, шеберлігі бизнің хазіргі ақладарымызға үлгі хам үлкен мақтаншы сезімдерін оятады.

БЕРДАК ШАЙЫРДЫҢ «АЙДОС БИЙ» ДӘСТАНЫ ХАҚҚЫНДА АЗЫ-КЕМ ГӨП

Бердак шайырдың дәстандық шығармалары бойынша әдебиет тануы ілімінде хазірге шекем жетерлі дәрежеде ғөп болды¹. Хакыйкатында Бердак шайырдың қолы менен жазған дәстанлық дәретпелері: «Хорезм», «Шежире», «Айдос бий», «Ернарар бий», «Еркебай», «Ақмақ патша», «Рәушан» дәстанлары тек бир ғана Бердак шайыр творчествосында емес, пүткіл өткендегі классик әдебиетіміздің тегі-тайы жоқ табысы болды. Булай әдебиет тарихындағы ұллы адамлар ушын сонша дәрежедегі есап-сансыз көп ғажайып лирикалық хам кескін конфликтін үлкен ғажайып эпикалық көркем полотнолар дәретпей-ақ бир ғана «Хорезм» (Хорезм тарихын) ямаса «Қарақалпақтар шежиресі» (Қарақалпақтар тарихын) қалдырғанлығының өзі-ақ жеткілікті еді.

Бул әдебиет тарихындағы көриністер белгілі ғасырларда тек бир мыллеттің әдебиетінің мәдениетінің ғана рауажланыуын көрсетіп қоймастан, XIX ғасырдағы пүткіл түркі халықтар мәдениетінің

байлығына алып келді. Және де ол пүтін бир мыллеттің қарақалпақ халқының, сан-сезімінің, билімілігінің, мәдениетінің, ұлыма көркемдік дуысының жокары дәрежеде рауажланғанлығын көрсетушн белгілер екенлігі даусыз. Себебі, шайыр жасаған үлкеде ол қанша дәреже де талантқа ийе болса да ол жасаған жердегі мыллетте үлкен рауажланған илимий, әдебиі, мәденіі орталық болмай тұрып оның бундай творчествода ұллы табысларға жетісуін мүмкін емес еді. Бердак шайырамын дәстанлық шығармаларының барлығы да, әсіресе, «Хорезм», «Қарақалпақтар шежиресі», «Айдос бий», «Ернарар бий» ұсаған тарихый дәстанлық шығармалары ғұқтында қарақалпақ халқы тәрепінне де үлкен қоллап-қуаттаушылыққа еріскен дәстанлық шығармалар болды.

Өйткені, шайырамын бул дәретпелерінің хаммесінде де үлкен халық тарихы, халықтар тәдирлері, ел, халық дәрті хам идеаллары жырланған.

Бердак шайыр мырасының усындай ұллылығын дурыс түсініп жете алмаған гейпара қимселер ұлыма шайыр творчествосына ғұман келтіруі, оннан «көп керек емес» куплеттерді көріп, соларды алып таслау керек деп шырлап, «Бердак шайыр творчествосын тазалау керек» деп хатте шайыр дәретпелерінің басқа варианттарын тауып баста сөзде дағазалып, соны жақсы деп мақтап жүргендер де елге шекем аз емес. Дәстанлық дәретпелерінен де «Қарақалпақ шежиресін» қарама-қарсылықты деп, «Ақмақ патша» дәстанын да Бердактікі болмау керек, ол өртек дәстан деп ескеріп дағазалауға еріспі, «Айдос бий» дәстанында Бердак шайырдыкі емес²—деп жар салушылар хазірге баршылық. Бердак шайырдың үлкен дәстанлық дәретпелерінің арнаулы илимий-изерттеу объектіне айлануы айырым адамларды бундай гөптерді ойлануы айтыуға себеп болып қинтыр. Мәселен: «Хорезм» дәстаны Бердак шайырдың қолымен тіпінсіз емес³, «Ақмақ патша» Бердак шайырдыкі емес деп гейпаралар қанша жыл баста сөзде жазды⁴. «Ақмақ патша» дәстанының кандидаттық диссертациясының объекті болуы бул гөптерге биротала тыйым салды. Ал «Айдос бий» дәстанының да кандидаттық диссертацияның объекті болуы «Айдос бий» дәстаны бойынша да шамалап сөйлеулерге бираз тыйым салады деп ойлаймын⁵. Бердак шайырдың «Айдос бий» дәстаны шайырдың дәстанлық

¹ Бердак. Сайланды шығармалар «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкіс. 1998-жыл, 9-бет.

² М. Нурмухамедов. «Вестник» ҚКФАН УЗ ССР 1975-жыл. №3. К. Худайбергенов. Общественно-политической и философской мысли в Каракалпакстане. «Қаракалпакстан» 1990-г.

³ Ә. Пахратдинов. «Бердак шайырдың дәстанлық шығармалары» «Қаракалпакстан» баспасы, Нөкіс. 1987-жыл. 228-248-беттер.

⁴ К. Юсупов. «Қарақалпақ әдебиетінің «Айдос бий»-авторферат кандидаттық диссертация. 2002 г.

шығармаларының ишіндегі ең үлкен ұялы дастан болғандығы сөзсіз. «Айдос бий» дастаны жыраулар репертуарларынан кең орын алған, елге, халыққа кең таралған дастан болған. Бұл пикириниздің дәлilлi ретінде мына төмендегі мәселелерді келтіріңізге хақымыз.

Белгiлi фольклоршы алым К. Айымбетов өзiнiң 1972-жылғы жазып дағазалаған «Өткен күндерден елестер» атты мiiнeтiнiңде мынандай деп жазды: 1934-жылы Өгiз жыраудан «Алпамыс» дастанын жазып пiткерiмiн. Оннан кейiн жырау маған: «Айдос баба» деген дастаным бар. Ол дастан Алпамыстай еки есе шығады. Ал ол дастанды саған жаздырып отыруға уақытым жоқ,—дедi. Мен оннан азмал жырлап берiдiм өткенiм. Ол дастанның кириcе бөлiмiн жырлай бастағанда сюжетке күтi бай дастан екенiлiгi сезiлдi¹—деп жазды.

Ал Өзбекстан Республикасы хам Қарақалпақстан Республикасына мiiнeтi синген илим гайраткерi, филология илимдерiнiң докторы Н. Жапаков та «Еске түсiрiулер хам илимii мiiнeтлерi» деген китабында: Қыас жыраудың репертуарында «Алпамыс», «Мәспатша», «Шәрәар», «Бозуғлан», «Караман», «Катыл», «Аманбай батыр», «Гүлiстан», «Қурбанбек», «Қырық қыз», «Полат батыр», «Бужыр мерген», «Айдос бий» дастанлары бар²,—деп жазды.

Демек Бердақ шайырдың «Айдос бий» дастанының қарақалпақ халқындағы ең үлкен атаклы Өгiз жырау, Қыас жыраулар ұсаған үлкен халық жырауларының репертуарларынан орын алыуы оның бирiншiден ең үлкен, ең халық сүйген, халыққа, елге кең таралған дастан болғандығының гүясы болса, екiншiден «Айдос бий» дастанының жыраулар репертуарларына кириу, оның жазба әдебиеттiк характерден фольклорлық халатқа өткенiлiгiн, өзiнiң мазмундық хам көркемлiк жақтан заманы да жоқары дәрежеде, халық сүйген дастандық дәретте болғандығынан да дөрек бередi. Халық қалемесе хатте талап етпесе, жырауларда ол дастанды ел ишiнде жырламайды. Олардың репертуарларынан да орын азмайды. Бердақ шайырдың ұсынғай мазмұны хам қалемi жағынан үлкен дастаны уақтында жазып алынбады. Бұның да үлкен себептерi болды.

Бирiншi себебi, 1931-жылдан 1939-жылға шекем араб алыфбетiнде жазылған барлық қол жазба және де жазба мәлениятқа байланысы болған барлық түрдегi материалдардың мәмлекет төрелiнен арналы жыйнап алынуы, кiмнің үйiнде араб алыфбетiнде жазылған бир бет жазба материал болса, ол халық дұшпаны деп қамалып кетiп турған уақытларда «Айдос бий» дастанының қол жазба нұсқасын халық сақтап қалуы мүмкiн емес едi.

¹ К. Айымбетов. «Өткен күндерден елестер», «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкiс, 1972-жыл, 198-бет.

² Н. Жапаков. «Еске түсiрiулер. Илимii мiiнeттерi». «Балық» баспасы. 1990-жыл, 193-бет.

Екiншi себебi, қызыл империялық саясат заманында ата-бабадан киттырған халықтқ мiiлiй мiiрәсқа жауыздық пенен қаратды. Себепi, ол заманларда елiң көркi болған байлар, бийлер, ахун, нийсанлар, уламалар халқында жазылған материалдарды жыйнау қадаған едi. Әсiресе, мешиттердiң, медреселердiң, уақым жерлердiң тарихы менен жұмысы болмады.

1930-жылдан 1940-жылға шекем Қарақалпақстандағы орыс торкологлары басқарған тарихый-этнографиялық, әдебиет, лингвистикалық, фольклорлық экспедициялар дәуiрлерiнде хеш сыр емес, тек социалистiк құрылыс ислерiне керек болатын ғана материаллар елден тасып жыйналды. «Ақмақ патша» деп жазылған дастанды жазып алған менен «Айдос бий» деп аталатын дастанды елден жазып алуы мүмкiн емес едi.

Ұсынғай елдегi мәмлекетiк жауыздықтардың себебiнен тек Бердақ шайырдың дастандық шығармалары емес, елдегi барлық халықтқ жазба мiiрәс набыт болып кеттi. Хатте бұл жағдайлар қарақалпақ классик әдебиетiнiң жоқ болып кете жазлауына алып келдi. Усы дәуiрлерде барлық мiiлiй жазба мiiрәсрлар жоқ болды. Бирiншiн гезекте халық тарихы, жазба әдебиетi жоқ болды. Ал, жоқ болыпдан халық қолында сақталып қалған материалдарды сақтап қалуға жыраулардың, бақсылардың, әсiресе, жазба мәлениятты алып жүриушi қысханлардың, қаты кулақ адамдардың ролi үлкен болды. Әсiресе классик әдебиеттi қайта тиклеуде ХХ әсiрдiң 30-жылларындағы К. Айымбетов, О. Қожуров, Ш. Хожанинзов, С. Моғленов хам т.б. ұсаларға ұсаған мiiлiй интеллигенцияның айрықша роллери болғандығын әебиет тарихы хеш уақыт ұмытуы мүмкiн емес.

Ұсынғай бир тарихый дәуiрлерде Бердақ шайырдың «Айдос бий» дастанынан, бир дастанынан еки уақытта, еки үзiншi, былайынша айтқанда бир дастаннан хәр қайсысы өз алдына мазмун беретугын еки үзiншi жазып аланды. Бирiншiсiн, «Айдос баба» 1940-жылы халық шайыры Аялберген Муға ұлынан жазып алынған. «Қарақалпақ халық творчествосы» деген китапта дағазаланды. Бұл әебиет тарихында көп жылларға шекем Аялберген шайырдың қосығы деп те келiнiдi. Бұл «Айдос баба» шығармасы соң Бердақ шайырдың 1950-жылғы толық шығармалар жыйнағында Бердақ шайырдың дәретпесi екенiлiгi анықталып, бұл шығарма Бердақ шайырдың авторлығына басылды.

Екiншiсiн, «Айдос бий» дастаны атлы шығарма 1930-жылдары жазып алынса да, ол да тек 1950-жылғы дағазаланған Бердақ шайырдың толық шығармалар жыйнағында босып шығарылды.

Ал, 1950-жылдан бүгiнгi күнге шекем, әебиет тарихындағы болған барлық илимii пикирлер тек усы еки шығарма дәгерiнде ғана болды. Бирақ, бұлардан басқа 1950—1970-жылдар хам оннан соңғы дәуiрлердегi ел ишiне жүргiзiлген тарихый этнографиялық, әебиет фольклорлық экспедициялар уақытларында халықтан Бердақ шайырдың «Айдос бий»

дастаны хакында, Айдонын төңд өз хакында көплеген тарыхый гөплөр, аңсаналар, аңызлар, хакыйкатларды жазып алынган сан. Сөзсөз, Бердак атындагы Каракалпак мамлекетлик университетинде ҳам Ожикиня атындагы Нөкис мамлекетлик педагогикалык институтында Бердакты тануу атлы арналуу хакыйкаттырылген курсларын жокары курс студентлеринде арналуу сабак болуп өткүзүлүп байланысы университеттин ҳам пединституттын студентлеринен хәр жылы бир ай районларга болатурын адабий, фольклорлык ҳам диалектологиялык экспедицияга шыгар алынды «Айдо бий хакында», жөнө лө Бердак шайырынын «Айдо бий» дастаны хакында айрыкша материалларды карастыруу мәселелери талпырылатурын болшы. Бул да «Айдо бий», ал Бердак шайырынын «Айдо бий» дастаны тууралу елден оңда көп ҳам кызык материаллардын жыйналуына себепчи болганлыгында айтууымыз шөрт деп ойлоймз.

Биздер студентер менен республикамыздын көп районларында көп жылпал өткөргөн диалектологиялык, адабий фольклордук экспедициялар уюштурганда, Бераак шайырадын окуганы китептарын, Бераак шайырадын өзүнөн калты менен жазган деген материалдары, Бераак шайырадын тире уагыттарында шайырадын шыгармаларын колы менен көшүргөн адамдардын барларынын сүрөттерин, мүмкүншлуги болганша алыуа еристик.

Сол себепли Бераакты таныу курсун окутуу дөүирлеринде бул студентлердин экспедиция дөүирлеринде елден, халыктан жыйнаган Айдос бийдин өзи, Бераак шайырлар «Айдос бий» достаны жөнинеги табылган көп бай хэм кызык материалдарды студентлердин өлгери менен талай рет пикир алмашуулар өткөргөніз. Сиресе, көп адамдар дау көтөргөн, бирөөлөр Бераак шайырга ол ана шыгарманы, мына шыгарманы жазып косты деген адамдарды, мысалы Аббаз шайыр, Рам шайыр, Узак Раметуллаев, Күтен шайыр дегендерди тауып алып, олар менен бир неше сапар сөйлөсип, олар менен сөйлөскөндөримизги хаккында касегада жазуу жүргизип, гүбалик ушын сууретлерге де түстүк. Студентлердин күшн менен хэр он жылдагы Бераак шайырдын юбилейлеринин гүбалик экспонатларында идел болдук.

Және де Бердак шайыр дәреттелеринин аныктығын, илемийлігін, мисилділігін, жазба әдебиеттік характерлерін анықтау мақсетинде студенттер республикамыздан келешектеги әдебиетшілмари деп ойлап, Бердак шайыр және де баска да классикеримиз хакында дурис пикирлерге еристириудн үйрету мақсетинде олар менен реферат, куре жумысы, бәкләу жумыслари, пилтерку иси жумыслари, диплом жумысларын әдебиетимыздын баска классиклерине караганда көбирек ислеттирдик. Хатте Бердак шайыр творчествосы бойынша кандидаттык, докторлык диссертацияларга темалар усындык. Кыскасы, бул шаралардын бартыгы Бердак шайырды ондап окмай, үйреней ол

хакында шала пикир айтыуларга окуышылар жамийетшилтигин жаңылыстырушылыкка алып келе беретугын кимселерге бул карсы гүрес болгандыгы сөзсиз.

Айдоо бий хаккында тарыхый, философиялык изертлеулер, көп-көп адабий изертлеулер жана де XX асир каракалпак адабиятында да «Айдоо бий хаккында» Т. Кайгыбергановтын «Бахытсыздар» романы (1971-жылгы), Айдоо бий хаккында драматургиясы, Т. Алланазаровтын драмалары дөрдөй. Булардын барлыгында да Айдоо бий унамыз хаксарман болып жаратылды. Республиканын мектептери ушун жазылган адабият багдарламалары менен сабаккыларында Айдоо бий үлкөн эксплуататор, жауыз феодал сыпатында үйрөнүлгн келинди. Хөтте XX асирде кызыл империя заманында XIX асирде Айдоо бий образы аркалы каракалпактарда жауыз феодал образын жаратыууа хөбөслөнүшүндөй болды. XX асир адабияты, тарыхый, адабият таныу илими эн шынына жеткен феодал этип көрсөтүп турса да жасыратуугыны жок, эле де Айдоо бийдин оннан да бетер үлкөнүрек, оннан да жауызырак феодал этип адабиятта көрсөтүлгө урунганлар болды.

Биз жана бир маселени айтыу да хаадымыз: Жамияетте Айдоо бий образы хаахандан адамдарымыз арасында еки турлн бир-бирине карама-карсы пикир хм кээ-карастар монги омир сүрлп турам. Биринчиси, XX асырдеги жасаган интеллигенция. Эсересе, илимпоз хм жазышуларда Айдоо бий феодал, Айдоо бий унамыз образ болуп турды. Ал, екннш пикир хаадыкы пикир. Халык интеллигенциянын бул пикирине хш көмбеди. Халыкта Айдоо бий феодал, унамыз адам болган деп исеңдирлп мүмкин болмады. Халык хамме уақытларда эсересе, 60—90-жыллардагы кексе аладалар: онда Берак шайыр неге «Айдоо деген улды киши» дейди деп карсалты. Бул еки пикир XX асырде 70 жылдан асламыра бир-бирине карсы турды.

Бұл жерде бір мәселеде қызыл империяның зорабанлығы да, халық пикирлері менен есаласпайтуындылығы да көриніп турды.

Дошлар ет. Зорабанга заманлар тамам болды. Халык XX асирдин акырларында гөресизликке, еркинликке жетти. Ата-бабалар тарыхыйн кайта көрп шыгутуын дошлар басланды. Айдо бий хаанында халыктын пикирлерин дурыс болып шыкты. Ен дөсел Айдо бийдин көрген адамдарын көрген, Айдо хаанында гөгердин, тарыхыйларын өз кулагы менен еситкен, Айдо бий хаанында унамы пикирлердин айткан. Бейдак шайыр дурыс болып шыкты.

Айдоо бий хақында Бердак шайыр заманында мынадай деген еді:

... Айdos деген ұллы киcи,
Ақыры кетти қолдан күшi,
Ханның иc шайтан иcи,
Деген екен Айdos баба!

... Келгенде хан өре турды,
Ханга карсы жуап ураны,
Бир нешше жыл доуран сурди,
Бул хал менен Айдоос баба.

Душпаны көп дос менен,
Билегинин күши менен,
Найзасынын ушы менен,
Хакын алды Айдоос баба.

Ханга болмалы пукара,
Карсы болды башбара,
Жокдур өлөмгө хеш шара,
Шейит алды Айдоос баба,—деп жазган еди.

Бул гөплөрдөн Бердак шайыр тек жазып ямаса айтып гана койган жок. Ол өзүнүн бул гөплөрүн халкына тыңатты. Бул гөплөр дурус гөплөр болгандыгы үшүн акыр аягында бир Бердак шайырдын гөпи эмес, бул халыктын гөпи болып калды. Хазирги гөрөтсиздик заманымыз бизлерге усы хакыйкаттыктарды кайтарып берди.

Айдоос бийдин өз заманында унамыз кхарман улты адам болгандыгы хаксында елде мындай да гөплөр бар. Айдоос бийдин каракалпак халкынын халык болып соқтанып калыбында үлкен роли болган. Каракалпактардын ски арысы Жаңадорьядан, Куьандарьядан кошип хазирги аймагына араласыуынын үлкен тарийхы бар. Бурынгы ата-бабамьзын маканына барамыз деп ен дослеп, каракалпактардын Конырат арысы Арал тегензи хам Оьмьндарьы жагаларьына кошип келди. Ал каракалпактардын екынши арысы болган он төрт урьыу ол жакта калып жокьы. Аралдан бир нешше жыллар өткеннен кейин, Айдоос бий, бий болганнан соң коныратьылар Айдоос бийге өтпннш кьалды. Сиз жана дорьыдагы калган каракалпактардын он төрт урьыуын киндей жол менен болмасын бул жакка кошиприп алып кел. Болмаса бул жакта бизлер де жок боломыз. Ал, ол жактагы он төрт урьыаа ь өзбеклер менен, ь казаклар менен косылып кетип каракалпакьыр жок болып кетеди дейди. Айдоос бий Хийьа ханы менен келишип Жаңадорьыдагы каракалпакьыды бул жакка, арка Хорезмге, катты кыйын-шылакьыр менен кошиприп алып келеди.

Жана дорьыдагы, Куьан дорьыдагы каракалпаклардын Хорезмге карьй кошкененинни корип, Тьркстан дорегениндеги, Сырзарьы жагаларьындагы отьдрган көп каракалпаклар да Хорезмге карьй көшеди. Бул кошнш бир нешше айларга созылып кетеди. Олар көп мал-мьжк пенен көшеди. Сонын ушын жолда оларды хэр кыйлы уры, каракшылардын топылаьынан корьап келеш ушын Айдоос бий ски иниси, Бегис пенен Мыржакьтын хэр кайсыьына Кырык атлы жаь жараклы жигитлер таьып берип Хорезм менен Тьркстан арасьындагы кошип посып киньтирган халыкты корьап

келнш тапсырьылады. Бегис пенен Мыржакьтын батыр деп аталыулары тьйкарарынан усы тарийхьй жагдайларга байланыьлы келип шыгады.

Каракалпаклар аржакь Тьркстан, бержакь Жаңадорьы, Куьан-дорьыдагы каракалпакьыр бир нешше айтап, жыллар кошип арка хорезмге, ойбемге өз ата-бабаларьынын маканьына орналасып болады. Бул тарийхьй процесге тиккелей Айдоос бийдин басшылыгында иске асьырьылды.

Минне, усындай миллеттин сакланып калыуында Айдоос бийдин үлкен роли болады¹. Соныкьтан да Айдоос бий хамме уакьытларда халык суйген унамыз кхарман.

Және де гөп Бердак шайырдын «Айдоос бий» дастаньы хаксында болса, бул тарийх емес, көркем шыгарма. Соныкьтан да оннан аьык тарийхьй фактлардан талап етнш де мьмкнн емес. Тарийхта да Айдоос бий ски иниси Бегис пенен Мыржакьтын басларын өзи алган емес. Бегисти, мьселен: 1811-жылы Арзы батыр атып өлтирген. Мыржакьты 1827-жылларда аьылдаьылар гаьылда калдырып алдап өлтирген. Бул тарийхьй фактлер.

Бердак шайыр көркем сьздин шебери. Оьнересе, кескин конфиктнн кен полотноалык шыгармалардын шебери. Ол «Айдоос бий» дастаньн жазыу ушын елден, халыктан Айдоос бий хаксында гөплер жайнады. Айдоос бийнн көрген адамларды көрген. Айдоос бий хаксындагы тарийхьты уйренген. Ең баслыьы Айдоос бий заманындагы Хийьа, каракалпаклар арасьындагы сьясатты, тарийхьты, ол жыллардагы хэр кыйлы кпнасьыкларьы, шьрейтларьы уйренген. Ол хаксында белгилн жуьмакларга келип болып, оьнересе, оьдебиятта үлкен тажирнйбе арттьырганнан кейинги жазган дастаньы.

Кулдасы заманынын халык шайырьы өз халкь Айдоос бийдин калай коргнсин келсе, солай жазган, реаллыкты жазган адам болган. Ол дастаньы да елде солай жьрылаган. Бул улты доретте сол себепден де елдеги Коблан, Алпамьыс, Мьспатша дастандарьы куьал үлкен халык дастандарьынын катарьына косьылган. Соныкьтан да ол үлкен жьрыаулар репертуарьынан кен орын алган.

Дастандагы «Айдоос бийдин» ски иниси Бегис пенен Мыржакьты өлтнриу мьселелери де шебертик пенен көркем жасалмалыклар аркалы иьленген идеал. Мьселен, егер Айдоос бий каракалпакларда бийлердин бийн лауазьмыларында турганда өз инилерине итнбарсызлыктар менен караганьыктан олардын басларын хэр кнмлер алган болса, дастанда халык батырларьынын басларын хэр кнм алганда не, Айдоос бийдин өзн алганда не деп автор уакьытларды бираз кескинлестирген жагдайларда дастан жазгандыгы корнпнп турады.

Айдоос бий заманында каракалпакларды өз халкьм деп ол хаммеге

¹ К. Юсупов. «Каракалпак оьдебиятында тарийхьнда «Айдоос бий образьы». Фьзиология кнмлеринин каньдагы дорегесин алш ушын корьалган диссертациялык жумьс. 2002-жьы. Нокис. Бердак атындагы каракалпак мьмлекетлик университетинин фундаменталь кнпалханасында сакланады.

тендей караган. Уакытында айылпланы аямай жазалаган. Гүнасызды басына көтерген. Болмаса Бегисти өлтүрген адамдарды өз уакытында Айдоос бий тукум курт еткенде Айдоос бий тукумы деп хеш ким Мыржакты да өлтүрө алмаган болар эди. Дастан тап усалай курылган. Себеби, бир дастаннан эки бөлөк үзіндилерде усы мәселелер болганыгы көрүнүп туралды. Кандай болмасын «Айдоос бий» хаккындагы дастан Бердак шайыр төрөсүнөн адалаттылык пенен жазылганыгы көрүнүп туралды. Дастанда Айдоос бий образы дурыс жасалган. Ол батпыр да, аңкай да, ол илимди де, ол сада да, ол окет те, ол койсар да. Биринчиден, онда өзи жасаган заманын характерлерин, оны төрөжылаган сикат, жөмийетлик орталык онын образында анык көрүнөдү.

Екиншиден, Айдоос бий жасаган жөмийет каракалпаклардын феодаллык, патриархалык, пытыранкылык жөмийети болды. Ол уакытларда элди, халкыты феодаллар баскары. Сонын ушун ол заманлардагы каракалпакларды баскарган Айдоостай туулгаладын жаркын образлары елде уматтылмайтай, адабиятларда дурыс собуленип калган.

Хамме уакытларда мына бир нәрсени есте тутуу керек: Жыраулар, баксылар елде дастанларды аткарганда өзлери өзи билетууга калеген дастанларды аткармаган. Ал халык жыраулардан талап еткен дастанларды аткарган. Сол себептин олар да халык сүйүп тыстайтуугун дастанларды үйрөнгөн. Халык өзлөрине керек емес дастанларды жырауларга айттырмаган. Демек, усы көз-карастан караганда Өгүз жырау, Өбдимураат жырау, Кыяс жыраулардын «Айдоос бий» дастанын елде тойларда аткарууга Айдоос бийдин унамын кагарман экенлигин хам «Айдоос хаккындагы дастаннын каракалпак халкы жаксы көргөн дастан» экенлигине далаалат береди.

Онын үстүнө жакында гана дөргөн «Айдоос бий» усаган жазба дастаннын «Едиге», «Кырык кыз», «Алпамыс» усаган халык дастанлары катарына өтүп, елде жарынууунын өзи адабият тарийхында жакыйп кубулды. Бундай адабияттагы процесстер арнаулы изертлеулерди де талап етеди.

Солгай етип, жуумак: Бердак шайырадын «Айдоос бий» дастаны бойынша көп жыллык тартылыс пикирлер биринчиден, Бердак шайыр дөретпелерин, улаузма Бердак шайыр дөретпелеринин характерлерин жеткиликтен үйрөнө алмагандыктан, түсине алмагандыктан болды. Екиншиден, Айдоос бий образын хам Айдоос дастаны хаккындагы карама-карсы пикирлер Бердак шайырадын «Айдоос бий» дастанынын толык тексти бизге келип жетпешуенин болган кубулды болды.

Адабият тарийхында Бердак шайырадын «Айдоос бий» дастаны автордын ен үлкөн улму дастандарынан бири болды. Жөне де Айдоос бий образы да унамы өз заманынын тарийхый тулга сыпатында унамы образ экенлигине гүман келтириудин кереги жок болуп калды.

БЕРДАК ШАЙЫР ХАККЫНДА СОҢҢ ОЙЛАР ХӨМ ПЕРСПЕКТИВАЛАР

*(1997—98-жыллардагы Бердак шайыр топтамалары
бойынша актуаль мәселелер)*

1997-жылы Республикамызда XIX әсир Каракалпак классик адабиятынын ен үлкөн әукиллеринин бири Бердак шайыр Каргабай уулынын туулганына 170 жылга толууына байланысты мерекеси кен белгиленди. Бул салтанатлы сәненни кен белгилеуге алдын ала халкымыз, биринши гезекте илимий дөретпешлик мәкемелери, үлкөн таяртыклар менен киристи. Әсиресе, газета, журналлар, радио, телевидение хызметкерлери шайырадын елимиз турмысында болатууган бул салтанатлы мерекесине халкымыз төрөсүнөн үлкөн таяртыклар көрилип атыргавыкларын тынбай хабарлап отырам.

Бердак шайырадын 170 жыллык мерекесин пүткүл мәмлекетимиз бойлап байрамлауга президентимиздин коўли-карарлары болатууганлыгын елимизге, халкымызга алдын ала-ак белгиле болды. Бул хабар албетте елимизди, халкымызды шексиз кууанышка бөледі. Жөне де гөрсөзсизлик дәуиримизде халкымыздын өткендеги бай тарийхына, адабият, мәдениет мөйрасларымызга болган садыклык хам хүрмет-иззетимиздин жөне бир үлкөн дәлили болды.

Усы улму сөнге байланысты республикамыздагы орта арнаулы кәсип-техникалык училищелеринде, техникумларда, жокары оқуу орындарынын барлыгында да, илим-изертлеу институтларында Бердак шайырга арналган кешелер, ушырасыулар, илимий теориялык конференциялар болып өтті. Ен баслысы Республикалык Радио хам Телевидение компаниясы Бердак шайырадын 170 жыллыгына бағышланган бир жыл даўамында районлар аралык телефестиваллар өткерип турды. Бул уақыятлар елимиздин, халкымыздын сөзсиз Бердак шайырга, онын дүналык әкмийеттеги үлкөн адабий тәрирасына бурынғыдан да бетер иззет-хүрметимиздин арттыралды.

Әсиресе, бул мәселеде баспа сөз үлкөн-үлкөн жумыслар иследі. Олардан ен баслылары Бердак шайырадын сайланды шығармалар жыйнағынын «Каракалпакша», өзбекше, Туркыяда түркше, бәспәда шығарылганын көрөміз. Республиканын илимий жөмийетшлгинин күши менен Бердак шайыр дөретпелери бойынша илимпәзларымыз төрөсүнөн жана изертлеу жумысларын жуумагы «Миллий адабиятымыздын байтерегі» деген ат пенен илимий топтам етип бәспәдан басып шығарылды. Жөкхе хам жөмәәтлик авторлар төрөсүнөн де Бердак шайыр дөретпелеринин хәр кыйлы машкалаларына бағышланган

¹ Бердак. Сайланды шығармалары. «Каракалпакстан» баспасы Нөкис 1977-жыл.

илимий жумисларда, баспа сөздө изил-изинен пайда болды. Мәселен, олардан Ө. Пахратдинов хэм К. Пахратдиновлар төрөпинен жыйналган хэм бастырылып шыгарылган «Бердак шайыр хаккында легендалар, әпсаналар хэм хакыйкаттыктар»¹ деген китабы, И. Утепбаевтин «Бердак поэзиясынын миллий өзгешеликтери»² деген китапшасы, Ш. Әбдиназимовтын «Бердак хэм каракалпак жазба әдебий тили» деген атамдагы китабы, К. Жаримбетовтын «Бердактын нәсиятлары—бизин рухый гәзийнәмиз»³ атлы китапшалары пайда болды. Және де бул жылларгы ири жумислардан Бердак шайыр дәретпелери хэм онын салтанатлы мерекесине багышланган «Әмиулар»⁴ журналы әзинин арналы юбилейлик ски санын Бердак шайыр творчествосына арнал шыгарды⁵.

Республикалык хэм районлык газеталарда да жүдә көп жаксы-жаксы илимий публицистикалык макалалар жорияланды. Мәселен, «Еркин Каракалпакстан» газетасында А. Бекбергеновтын «Бердактын каракалпак әдебий тилинин калыптасуындагы хэм рауажланыуындагы хызмети»⁶, Ө. Пахратдиновтын «Бердак шайыр хаккында хакыйкаттыктар»⁷, А. Әбдинетин «Бәлент шың»⁸, А. Туркееванын «Байтеректин нәрүн шақлары»⁹, Өзбекстан илимлер Академиясынын хабаршы агзасы, философия илимлеринин докторы, профессор Ж. Базарбаевтын «Рухый мәдениетимиздин таянышы»¹⁰, проф. К. Максетовтын «Бердактын баксы сыпатында миырасоры Кражан баксы хаккында»¹¹, А. Муртазаевтин Бердактын «Хорезм» дәстаны хаккында¹², және де А. Муртазаевтин «Сонгы он жылда Бердакты үйрениудин бәзи бир мәселелери»¹³, Ө. Пахратдиновтын «Бердак лирикалык шыгармалардын

шебери»¹⁴; А. Худайбергеновтын «Бердак миллий мактанышымыз»¹⁵, және де проф. К. Максетовтын «Бердак Хийуа халлары хаккында»¹⁶, халык шайыры И. Юсуповтын «Халкымыздын миллий мактанышы хэм рухый тымсалы»¹⁷ және де проф. К. Максетовтын «Н. Дәўқараев Бердак хаккында»¹⁸, проф. Ж. Базарбаевтын «Гәўхәр жылдаланган ба ямаса юбилейден кейинги ойлар»¹⁹, Ө. Пахратдиновтын «Отир ишга сабр етдим»²⁰, және де Ө. Пахратдиновтын хэм К. Пахратдиновлардын «Бердак шайыр хаккында легендалар, әпсаналар хэм хакыйкаттыктар»²¹ деген атамдагы көп сериялы баспа сөздө дағазаланган миynetлери, әсиресе каракалпак әдебиятында белгили еки алымын «Миллионлар әмирин жыр еткен шайыр хаккында ямаса Бердак шайыр дәретишшилигин үйрениудин гейлар мәселелери»²² атлы дослык характердеги сәубетлери республикада Бердакты таныу илиминин рауажланыуына хэм байлы барыуына хәр тәрәпке үлкен үлес коскан илимий миynetлер болганылы сөзсиз. Бул миynetлер хакыйкаттан да республикамыздын көпшилик окуышлар жәмиеттешининин дықкатын әзине тарткан жумыслар болды. Булар Бердак шайыр дәретпелери бойынша да, уллыма каракалпак әдебият тарийхы ушын да әдебият таныу илиминде тийкаргы дықатка ылайык жумыслардан да болганылы сөзсиз. Ал, булардан тыскары да көп гана авторлардын Бердак шайыр творчествосына, онын әуладларына байланысты макалалары болганылы айтуймыз керек. Және де «Халык сөзи», «Народное слово», «Ўзбек адабияти ва санъати», «Вести Каракалпакстана», «Жеткиншек» газеталарында да хэм республикамыздын барлык районларындагы газеталар бетлеринде де бир неше мәртебе Бердак шайырға арналган макалалар, интервьюлар, илимий публицистикалык гүрринлер, косықлар, поэмалар хәте драматик шыгармалар да көп басылды. Булар Бердакты таныу илимине косылган үлкен үлес болганылы даўсыз.

Бердак шайырдын тууылганына 170 жыл толууына байланысты болган бул үлкен халыклык, мәмлекетлик иләжлардын фактыларында ол хаккындагы шәлкемтестирну, илимий-әзертлү мәселелеринде де көпкөп жетискенликлер менен бирге бирәз кемшилликлер де болганылы жасыруудын керги жок деп ойлаймыз. Өйткени, жетискенликлеримиз

¹ Бердак. Тиләгин асарлар. «Ўзбекистон» Тошкент 1998.

² Бердак. Туркеш. «Өшк» баспасы 1997 жыл.

³ Миллий әдебиятымыздын байтериги, «Каракалпакстан» баспасы Нөкис 1998 ж.

⁴ Ө. Пахратдинов, К. Пахратдинов «Бердак шайыр хаккында легендалар, әпсаналар хэм хакыйкаттыктар», «Билим» баспасы Нөкис 1997жыл.

⁵ И. Утепбаев. «Бердак поэзиясынын миллий өзгешеликтери» «Каракалпакстан» баспасы Нөкис 1998 жыл.

⁶ Ш. Әбдиназимов. «Бердак хэм каракалпак жазба әдебий тили» «Каракалпакстан» баспасы Нөкис 1997 жыл.

⁷ К. Жаримбетов. «Бердак нәсиятлары-бизин рухый гәзийнәмиз», Каракалпакстан Республикасы «Рухый мәдениет хэм агартуу жәмиyeti» Нөкис 1998 жыл

⁸ «Әмиулары» журналы №9-10 1997-жылы. «Әмиулары» журналы №6 1998-жыл

⁹ «Еркин Каракалпакстан» газетасы. 17-апрел 1997-жыл №47 (16866)

¹⁰ «Еркин Каракалпакстан» газетасы. 13-май 1997-жыл №58 (16877)

¹¹ «Еркин Каракалпакстан» газетасы. 20-май 1997-жыл №61 (16880)

¹² «Еркин Каракалпакстан» газетасы. 17-май №73 (16883)

¹³ «Еркин Каракалпакстан» газетасы. 22-июнь 1997-жыл №88 (1690)

¹⁴ «Еркин Каракалпакстан» газетасы. 24-июнь 1997-жыл.

¹⁵ «Еркин Каракалпакстан» газетасы. 20-июнь 1997-жыл №70 (16888)

¹⁶ «Еркин Каракалпакстан» газетасы. 14-август 1997-жыл №29 (6914)

¹⁷ «Еркин Каракалпакстан» газетасы. 44-июнь 1997-жыл №89 (16908)

¹⁸ «Еркин Каракалпакстан» газетасы. 5-август 1997-жыл №94 (16913)

¹⁹ «Еркин Каракалпакстан» газетасы. 12-август 1997-жыл №97 (16916)

²⁰ «Еркин Каракалпакстан» газетасы. 19-август 1997-жыл №100 (16919)

²¹ «Еркин Каракалпакстан» газетасы. 16-июнь 1998-жыл №71 (17043)

²² «Еркин Каракалпакстан» газетасы. 13-февраль 1999-жыл №19 (17147)

бенин бир катарда кемшилликлеримизда де билип айтып баруу адабият тарихымыздын келеси таъдирлерин изертлеу маселелеринде де улкен сабак болар деген уйимтемиз.

Юбилейге ариап шайыр И. Юсупов ҳам илимпаз Х. Хамидов шайырды сайланды шығармаларын басапан шығарды. Бердактын сайланды шығармаларын жанадан дунидун принциплеринин неден ибарат экенлигин түсине алмадык. ...Бул 1987-жылга караганда бир ярым есеге кыскарган. ...1998-жылгы сайланды шығармалар емес, сайланды куплетлерге айланган. ...Бунда Бердактай шайырдын хасият гунахар, сөзи ҳам оған кайтадан косылган косымта сөзлер мейектин агуузы менен сары уузындай айрылып турады. ...Бундай шан-тоңанлар уллы шайырдын шығармаларында болмау керек еди!—деп жазды.

Бердак шайырдын 1950-жылгы басапада жориланган косыклар топламынын көлеми 27 басапа табак, ал 1997-жылгы басападан шыккан топламынын көлеми 9 басапа табак болып шыккан. Екеуинин арасында канша парык бар? Хайран каларлык жагдайлар?! Хакыйкатында да растан-ак шайырдын ҳамме маданий мийрасына нуксан келген. Көп косыклары жок. Көп косыктары бурынғыларына усамаган жүдө көп етип өзгертилген ҳам кыскартылган. Мәселен: тек бир мысал шайырдын 1950-жылгы басапасындагы «Акмак патша» дастаны 767 куплеттен ибарат болса, 1997-жылгы бул сапаргы сайланды басапасында 406 куплет косыктан ибарат болып калган. 361 куплет косык бир дастаннан кыскартылган. Бундай болса, бул «Акмак патша» дастан да болмай калган да! Және де дастаннын ҳамме куплеттери өзгерген. Усы дастаннан үш-төрт куплет гана косык келтирип көрейик:

Бердак шайырдын 1950-жылгы басапасында:

Ала жип салып мойнына,
Көзжасы толып койнына,
Түсип сайылык жолына,
Шубырыскандар өткен екен.

Қап-қара болып жүзлери,
Жаудырап еки көзлери,
Тыңданбай айтқан сөзлери,
Не бир ерлер өткен екен.

Әуелха болып атадан,
Туудым кадирип анадан,
Шыктым сақалаулы ханадан,
Қуанышты атам сонда-ақ.

Шыктым көз ашып дүнияға,
Қарадым узақ қыға,
Кеткен мийнетлер заға,
Көрдим оны бастан аяқ. 320-бет.

Бердак шайырдын 1997-жылгы басападан шыккан сайланды шығармалар топламында бул куплеттер былай берилген.

Ала жип салып мойнына,
Көзжасы толып койнына,
Түсип сайылык жолына,
Асан кайты өткен екен?

Запран болып жүзлери,
Жаудырап еки көзлери,
Тыңданбай айтқан сөзлери,
Жийреншелер өткен екен?

Аңлатуу: Бул куплет халық идеяна қарсы, себеби, Жийреншеленін шешенлигин халық хатте ханлар мойындаган. Сонсыктан да Бердак шайыр Жийренше шешен хаксында бул гөпни косыкка косууы мүмкин емес.

Әуелха болып атадан,
Туудым мейрибан анадан,
Шыктым илахый ханадан,
Бул фанийга болдым конақ,

Шыктым көз ашып дүнияға,
Көз салып қиыяр қыға,
Кеткен еңбектер заға,
Көрдим оны бастан аяқ—деп дағазаланған.

Проф. Ж. Базарбаевтын «бул сайланды тоғлам болмаған, сайланды куплеттер гана болған» деген пікірлерин мын мәртебе дурыс деп есаплаймыз. Бизин шет елдерде шыккан Бердак шайырдын топламына гөпимиз жок. Сол үшін Бердак шайырдын 1997-жылгы Түркияда түрк тилинде төрт басапа табак көлеминде сайланды шығармалар жыйнағынын «Ошак» басапасынан доктор Ирфан Уңғер Насратдин улы төрепинен бастырылып шығарылған топламы колымызда болып турса да онын кемшилликтери хаксында бул мийнетимизде хазирше гөп етпеймиз. Ал Бердак шайыр шығармаларынын елиминде уллы мереке Ұақытларында өзбек тилинде бастырылып шығаруға да көп күш жунасалды. Буны Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Алишер Наўайы атындагы тил ҳам адабият институты Қарақалпақшадан Музаффар Ахмедовтын аудармасында Ибраһым Юсупов, Бахтияр Назаров, Кенесбай

¹ «Аму Тонги» газетиси. 14-март 1997 жыл №16 (188)

Юсуповлар редакциялык коллегиясынын баскарыуында Бердак шайырдын 10 баспа табак көлеминде сайланды шығармалар жыйнағы «Ўзбекистон» баспасы тәрәпинен басып шығарылды¹.

Бул топلامға Өзбекстан илимлер академиясынын хабаршы агзасы, филология илимлеринин докторы, проф: Бахтияр Назаров алғы сөз жазган. Бизин халықтык мийрас деп есепланылып кеткен уллы шайырымыздын шығармаларынын баска тиллерге аударылганлыгына және де ол хаксында жазылган миллий болжауларға кууанып кол шাপатлай беруиумиздин каети жок. Олардын дурысы, кетесин жөнине де өз пикирлеримизди беруиуримиз шарт. Мәселен: Усы топلامда оқыл та канатлана алмаймыз. Ен баслысы бизди ренжюетугуын бир мәселе усы он баспа табак көлеминдеги өзбек тилинде баспадан шыккан топلامнын биринши бетинде-ак алым Бахтияр Назаровтын алғы сөзинде төмендегидей пикирлерди ушыратамыз: «Хұрметли оқышыларым, бул топлам шайырдын үлкен тойи мүнасибети менен ғана шығып отыр. Бердактын бундай шығармалар топلامы үлкен бир топлам кылып шығарылып отыруыншығын айтыуымыз керек. Және де Бердакдики деп есепланган барлык косыклары калдырылмай шығарылды. Усы уақытларға шөксем Бердак шайырдын бундай көлемдеги косыклар топلامы хәтте өз ана тилинде де баспада басып шығарылган емес»²— деп ескертилген.

1950-жыллары-ак Бердак шайырдын шығармалар жыйнагынын 27 баспа табак көлеминде баспадан шыккан еди. Хәзирги 10 баспа табак топлам хаккындагы бул не деген роп. Усығанда макул деймиз бе? Өзбетте жок! Бунда да топламды баспадан шығарарда редколлегия агзалары неге үндемеген. Топламдагы бундай қолайсыз натууры пикирлерге неге келисим берди?!

—Мейли көп косыклары шайырдын кыскартылсын, көп достанлык шығармалары өзбек тилине аударылып үлгермеген-ак болсын, шайырдын «Акмак патша» достанын аудармада неге «Ертеке достан» деп ескертилип басылган? Бул қалай? Бундай мағлыұматларды олар қайдан алған?! Бердак шайырдын «Акмак патша» достанынын 1933-жылы Мәтеке ийшаның мешитинен қол жазбасы табылғанлығы анық.

«Акмак патша» достанының қол жазбасы Н. Доғжаров атындағы тил ҳәм әдебиет институтында сақлаулы тур. Оған ҳеш қимини гүман келтиривуи мүмкин емес. Соған қарамастан, оған болған бир уақытлардағы жалалардың жаңғыртқанлығын еслетип туруы қымге керек болғанлығы хайран қалдырады. Ой тууалы! Буны әлбетте аудармашының өзи

ислемейди. Алым Бахтияр Назаровта ислемеген. Редакцияның сира да бул мәселе менен жұмысы жок. Бунда қимилердин қолы болуы мүмкин?! —деген ой тууалы.

Және де бул өзбекше топламда, соның ишинде «Акмак патша» достаны да усы 1997-жылғы баспаға таярлаған Бердак шайырдын топلامы бойынша аударылып басылған³. Бул әлбетте «Акмак патша» достаны да болмай қалған.

Және Ташкент қаласында Бердак шайырға қойылған бюстке шайырдың қолына узын сағлы дуўтар усылатип соғуға, Бердак хаккында жанадан исленген кино қарақалпақларға сөйкес келетугын тарийхый шөфриттан бөлинген, Хорезм цивилизациясының дәстүрлеринен биі-хәбар адам етип өз заманының илим ҳәм рухый қудиретлиликлеринен бөлинген етип жасауға қимилер мәслюҳат етти екен!! Бул мәселелерге бизлерди хайран қалдырады. Дүнья мәденияты тарийхында еки мәселе бар: Биреуи шайыршылык, екіншисин жырын. Бердак шайырда да еки кәсип бар: Шайыршылык ҳәм бакышылык. Биз оны дүньяе шайыр етип тағыстырып атырмыз ҳәм ол солай болыпта қалады. 1941 ҳәм 1950-жылдардағы Бердак шайырдың топламлары Н. Доғжаров, К. Алимбетов, О. Қожуров, Н. Жалаков, Ж. Аймураев, Б. Сайыпновлар таярлады. Елден Бердак шайыр шығармаларын жыйнағанда, системаластырғанда, изерт-легенлерде, дәслепки ол хаккында илимий пикир айтқанларда солар болды. Бердак шайырды оның миллий халықтык мийрасларын, шайыр хаккындағы гөплерди олардан жаксы билетугын адамлар қалмады да. Бизлер олардың илимдеги салып кеткен соқпақларынан еле дүзи жүре де алмай жүрмиз. Қайта бизлер олар салған дәслепки дурыс жоқларды, пикирлерди раўажландырудың тәрептарлары болмағымыз керек еди.

Хәмме уақытларда Бердак шайыр лирикасын дурыс баалап және де ҳар қыйлы лигилистлик көзқараслардан қорғап қиятарған, Бердакты тағыу илимин раўажландырып қол байлыты қиятырғанда усы жоқарыдағы ҳар қыйлы аспекттеги изертленген мийнетлер ҳәм ол хаккында жиң күйлерген илим пидайылары емес пе еди?! Бүтін олардың барлығын бир сөз бенен қанаатландырмайды, жаман жазылған мийнетлер. Олар тек илимий дөреже алыу үшін ғана исленген жұмыслар деп айыппап айтыуға хакымыз бармекен?! Оныан сон илимий дөреже алыу үшін жазылған мийнетлер әйтеуір жазылған мийнетлер болама екен? Және де Бердак шайыр дөретелеринин вариантларын тауып оның тийкары оригиналларына гүман менен қарау дурыслыққа келермекен?!

Мәселен: «Акмак патша» достанының еки үш варианты бар. Бердактын «Шөжире» шығармасының төрт бес варианты бар. «Айдоқ баба», «Айдоқ бий» достанларының еки үш варианты бар. Және де көп

¹ «Қарақалпақстан жаслары» газетасы. 13-май, 24-июль, 21-август, 9-октябрь, 30-октябрь 1997-жылдары саналары қараныз?

² «Қарақалпақстан мугаллими» журнал. 1997-жыл. № 3-4 санлары

³ «Еркин Қарақалпақстан» газ. 13-февраль 1999-жыл №19 (17147)

¹ Бердак. Танланған асарлар. Тошкент. «Ўзбекистон» 1998 жыл.

лирикалык шығармаларының көп вариантлары бар. Буннан Бердак шайыр доретпелеринин тийкаргы оригиналынан бас тартууа бола конр мекен! Уллы шайыр доретпелеринин вариантасыуы ягний фольклорлык характерлерге айланыуы онын доретпелеринин халык арасына көп хам кең таралганынан дерек береди. Бул онын доретпелеринин өз заманында өз халкына Мөселен: дунья классиклеринин хасыл мар-жандары болып есапланган Фердаўсийдин «Шахнама» дастанынын дуньда нешше-нешше вариантлары бар. Мақтымулы доретпелеринин елде каншадан-канша вариантларын көрсен! Бундай мысалдарды әәбият тарихынан мындап келтирүү мүмкин. Сонын ушын бул мәселе абылтай соўлебди талап етеди.

Расын айтыу керек, Бердак шайыр мийрасын узак үйренушн хам изертлеушлер сыпатында бизлерди де бир мәселе ойландырады. Бир ўакытларда каракалпақларда Бердак шайыр деген шайыр болмаган деушлер болды. Бердак шайыр мийрасына, миллий интеллигенцияга, көбинесе Н. Дәўқараевка қарсы қолайсыз топарлар 1934-жылы халқымыз, ҳүкметимиз тарепинен сол жыллары-ақ ашқараланды. Бердак шайыр доретпелери хаксында гүманлы пикирлерге солдәуірлерде-ақ төчка қойылган еди.

Бундай түрли-түрли пайда болған гөплер ҳазирги жасларымызды да жаңалыстырып алыуы мүмкин. Онын орнына мийрасы пайдаланыудың жолларын көрсететуғын пайдалы мәсәләхтар болғанда жаксы болар еди деймиз.

Биз буннан бурынғы макалаларымызда да Бердак шайыр қосықлары жазба дереклерден алынғанылыгын, бул хаксында баспа сөзде де, илимде де қандай болып айтылып келгенликери хаксында биріз мәртебе айтқанбыз. Онын үстине «Шежире», «Айлас бий», «Ақмақ патша», «Хорезм», «Күен болыс» усаған ири-ири дастанлык доретпелеринин қол жазбалары сақланғанылыгын да жазған едик.

Биздің жолдасыларымыз ески мийрасқа, мейли оны елде халық аўзынан жазып аламы ма, я қол жазбасы бар ма оған қол тийдириўге, бир гөптин өзгертиўге, алып қосыўға, хатте қолайсыз айтылған сөз деп есапсала да оны таслап кетиўге, я оны екпеши бир сөз бенен аўмастырыўға хеш бир беқденнің ҳақысы болмайтуғынылыгын билеуи керек еди. Қол жазбасы қалған болса, онда сирә оған қол қатқу мүмкин емес. Егер халық бир пүттин қосықты Бердак шайырдики деп турса, оны азайту, көбейти, өзгертиу мүмкин емес. Мөселен, қол жазбасы жоқ, бирак халық Бердак шайырдики деп сақлап жүрсе, Бердактики деп сени исендирип ол қол жазбаны берсе, хатте сениң оған гұман келтириўине де ҳақын жоқ. Дунья әәбият майданында бундай жағдайлар тек бир Бердак шайырда емес, Гетте де, Пушкинде де, Лермонтовта да, Науайыда да, Мақтымулыда да хам т.б. уалы-уалы адамларда да бар қубылыстар. Бундай дуньялык

қубылыстарды билген жаксы.

Рети келгенде айтқанымызда жаксы шығар, бир ўакытлары бизлер Өзбекстан Илимлер Академиясы Каракалпақстан Комплексли илим-изертлеу институтында илимий хызметкер болып ислеп атырған ўакыт-ларымызда илимий мәжлисте «Революцияға шекемги бизин шайыр-ларымызды азайту керек. Мөселен: Күнхажаны Әжинизға қосып Әжиниз шайыр творчествосын көбейтиу керек. Ал, Өтеш шайырды Бердакқа қосайық. Солай етип, XIX әсирде каракалпақларда еки ғана шайыр болған дейик»—депте усыныс болғанымын гүўасымыз. Соң бул усыныслардың көте, хатте ол халықлык мийрасқа қыянет ислер екенлигинде түсиник.

Және де Бердак шайырдың Өзбекстан мәмлекети белгилеп атырған бул 170 жыллык мерекесин республикамызда онын ҳар еки жылда бир рет берилетуғын Илим, Пән, Әдебият, көркем өнер тараўындағы жетискенликлерге берилетуғын мәмлекетлик Бердак атындағы сыйлыкты белгилеу мапазына туўра келди. Тилеке қарсы бул жылы бирде тилин, бирде әәбиятшы, бирде жазыўшы бул ҳүрметли сыйлыкты ала алмады. Ал, бирак елде алатуғынлар көп еди. Булда әлбетте усы тараўда жиберилген усы сапарғы кемшилликлерден бири шығар деп ойтаймыз.

Және де усы 1997—98-жыллары Бердак шайырдың 170 жыллык мерекесин белгилеу ушын үлкен тыртық мапазы күнлеринде гөйпар адамлар жәмийетшилигимизге керек емес Бердак шайырға, Бердак таныу илимине, уағыма каракалпақ әәбият таныу илимине пайдасы жоқ ҳар қыйлы машқалаларды котерип шықты. Бул әәбиятсиз деп есап-ланған менен баспа сөзде жарияланған, оқыўшылар жәмийетшилгине де алы-қопли гөп болып атырғанын кейин бундай мәселелерге де Бердакты таныу илими көзқарасынан буларға кеўил аўдаруға туўра келеди. Бундай машқалалар, мәселен, Бердак шайырдың әкесиниң аты Ғарғабай ма, я Қарғабай ма, және де шайырдың «Излер едим» қосығындағы «Шар қытаптан тура қашты» деген қосығындағы:

Шар қытаптан тура қаштым,
Науайыдан саўат аштым,
Фузулидан дүрлер шаштым,

Диўдарларды излер едим—деген қуплетти проф. К. Мәмбетов «Шар қытапқа қушак аштым» деген болыуы керек-деп жазып, енан бул қуплетти усаый айтқуымыз шарт, усаый оқылған дурис болды деп бир нешше мәртебе баспа сөзде жазды. Профессордың бул гөптин сол ўакытлардың өзинде қалди жуып ойланбастан оны қайталаушы жаслар да табылып қалды. Мөселен: Бердак атындағы карақалпақ мәмлекетлик университетинин филология факультетинин IV курс студенткисы Ширин Жуманжоева «Еркин карақалпақстан» газетасында

«Шар китапка қушақ ашқан шайыр» деген мақала жариялады. Оша: 1987-жылдан бастап Бердақ тоғайына «Шар китаптан тура қаштым» деп киргизилген. Оған дейінгі шайырдың топтамаларының барлығында да бул қосық қатары «Шар китапка қушақ аштым» деп жазылған. Соның үшін да бул гөп ақырыу аламыз зорлап иштирген дәрідей болып тур деп жазады. Қараңыз оның исеинимли гөлине?! Егер студентка бириншиден ол студент бола тура Бердақ шайырдың 1941-1950, 1956-жыллардағы хәм 1987-жыллардағы топтамаларындағы бул күплетти садыстырып көре алмаса оған не дерсең? Және де Шайирн Жуманнқоова усы мақаласында: «Бизин құрметли устазымыз профе: К. Мәмбетов шар китаптын кандай китап екенлигин бизлерге лекшинда жаксылап түсіндириди. Шар китап деген ол төрт китап. Олар Забур, Тәураат, Инжил, Қуран. Бул китаплар бурян медреселде оқытылган. Булар бизим алабын тийкарлары болган деп үйретсе. Сол ушын шар китаптын кандай китап екенлигин бизлер бизлемиз»,—деп исеинимли жазады. Дурыс егер студентке құрметли устазы лекшиясында шар китап хақында усылай түсіндирген болса, онда студентка айыпмы емес. Студенттин құрметли устазы оған шар китапты төрт китап деп исеиндирип айткан болса, студентлерди оқытып киятырган. профессордын медреселерде қураннан тыскары Забур, Инжил, Тәураат оқыталады десе, бул мәселелер бираз ойлан-дыратутын мәселелер екен?!

Және де профе: К. Мәмбетовтын Бердақ шайыр хақында ойларында неге екенлиги белгисиз, тураксыз хәм системасыз кызык-кызык мәселелер бар.

Мәселен: ол өзінің «Устаз» газетасында жарияланган «Бердақ шығармаларының изерлениуи» деген мақаласында «шайыр Шар китапка қушақ аштым» деген гөпті дәлел айткан мен емес. Оны жазушы Байнқыз Қайышпазаров айтқан еди. Бул күплет менінше бытай болуы керек:

Илим излеп ала бастым,
Шар китаптан толып тастым,
Науайыдан сағат аштым,
Дилбарларды излер едим!—деп айтыуы итимал,—деп

көрсетеди.

Бердақ шайыр дәретпелери буннан еки өсир бурынғы халық мийрасы. Бүгін оны олай айткан шығар, былай айткан шығар деп шамалап өзинше қосық дәрете беріуіне халқымыз бар ма?

Және ол усы мақаласында: Биз Ташкентте Ташкентли илимпазларды Бердақ шар китаптан тура қаштым—деп айткан деп исеиндири алмадык. Сол ушын Шар китапка қушақ аштым деп өзгерткен дурыс болдык!—

¹ Бердақ. Тапталган асарлар. «Ўзбекистон». Тошкент 1998 жыл 3-бет.

² Сонда 134-бет.

деп тастыйықлаушы пикирлерди де береді. Және профессор К. Мәмбетов усы мақаласында «Бердақ шайыры Ғарғабай емес, ал Қарғабай деп атаган дурыс болады»¹—деп тастыйықлаушы пикирлер айтады.

Минне, профессордын Бердақ шайыр хәм оның творчестволык мийрасы хақында ойлары. Бул пикирлер көп адамларды жанмыслыкларға ушырататуын ойларын тек баспа сөзде ғана емес, ол университеттин кен студентлер аудиториясында да усылай деп лекция оқып жүргенлиги белгили болды. Егер бундай қопал гөптерди айтпақшы болсан «менінше» деп сөйлестеместен дәлмил, тастыйықлаушы пикирлер менен айткан дурыс болады деп ойлаймыз.

Көп санлы газета-журналларда, радио, телевидениелерде, жокары оқыу орындарының кен аудиторияларында, жуа көп санлы хәр қайты орындарда, жәмийетшилик пенен ушырасыуларда Бердақ шайырдың өкесі Ғарғабай емес, Қарғабай болуы керек деп айта бергенликтен болуы керек, көп жерлерде бул мәселениң де шешилуі зорүрлиги керек екенлиги жөиннде гөплер шыға бастады. Мәселен: Қараөзек районының №26 Орта мектептин муғаллими М. Әбдинуратов «Еркин Қарақалпақстан» газетасында Бердақ шайырдың өкесі Ғарғабай ма ямаса Қарғабай ма?²—деп тезирек анықлап беріуді талап етип жазган мақаласы да болды³.

Мектеп муғаллиминин бул талабы ыызамлы еди. Себеби сонша жыл мектеп бағдарламаларында, оқылықтарында Бердақ Ғарғабай улы болып келген шайыр 1997-жылға келип бирден Қарғабай болып кетиуін хәммени хайран қалдырган еди.

Өсиресе, Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетинин Бердақ шайырдың 170 жыллык мерекесин өткеріу жөинндеги қарары 20-май 1998-жылы шықты. Онда өзбекше хәм орысша Бердақ Қарғабай улы деп жазылған. Буннан кейін көп адамларға «Жокары инстанция Қарғабай деп жазады»—деп қудайы берип қалды. Бул биз жақтағы исеиним хат бойынша таярланған еди. Және де буннан кейін биздеги барлық баспа сөз өзлеринше Бердақ Қарғабай улы деп жаза бастады.

Бундай мәселелер бир ғакытларда Қарғабайда, Ғарғабайда демейик, Тек Бердақ дейик. Себеби бурынлары түркий халықтарға тек ғарабий, Низамий, Жәмий, Науайы, Мақтамуқулы деп атаулар дәстүр болган. Ал фамилияларын айту дәстүр болмаган жерде бундай аты, фамилиясын айтудың керги жок деп жүрген ғакытларда болды. Және де Қарғабай ма, Ғарғабайма, Бердақ шайыр Қарқуым ийишига сулы болғанба, болмаган ба деген гөптер, ол тек усы жылдары ғана болып жүрген гөптер емес. Булар көп жыллардан берлі болып киятырган гөптер. Өсиресе, 60-70-жылларда бул гөптер жула күшлі хәйиже минди. Хәтте, 1972-жылы педагогикалык институтта Бердақты тануу курсы оқыла бастағанда

¹ Бердақ. Тапталган асарлар. «Ўзбекистон». Тошкент 1977 жыл 134-185-бетлер.

² «Еркин Қарақалпақстан» газетасы 24-сентябрь 1997-жыл №553 (16932)

деканат тарапинен Қарғабай деп оқытылып турма я Қарғабай де деп оқытылып тур ма? деп қатты тексеріліп турды. Хатте деканатқа студенттерди шақырып сорап турды. Егер Қарғабай болса дурыс, Қарғабай болса натурыс деп қатты қадағалау астана алған ғақытлары болды. Неге екенлиги белгисиз бул жылларда Бердак шайыр Қарғабай улы деп айтылып дазым деп қатты таала койылды. Хатте бир сапары Ташкенттен Өзбекстан Илимлер Академиясынын вице президенти академик М. Нурмахамедов Бердакты таныу курсым қатты бақлап барылып, илажы болса, Ө. Пхадратинновтан басқала окуытуға берилер? Егер Қарғабай деп окуытып атырса, сол заман тоқтатындар деп телефоннан деканатқа коңырау қылғанмыш! Минне буннан кейинги жыллары Бердак Қарғабай улы болып биротала росимлесип кетти.

Мәселен: соңғы жыллардағы Бердак шайыр хаккындағы илимий жұмыслардың көмессинде де мұдамы оны Қарғабай деп атауға илимпазлар мәжбүр болды. Егер Қарғабай емес, Қарғабай болса да оның исимин құрметлеп, оның дореттелерин бурынғы халық мыйрасы сыпатында адамлар оң көзи менен қарағанылығы рас.

Әлбетте классиктин бир ғақытларда Қарғабай, бир ғақытларда Қарғабай болып аталулары ким-кимди болса да хайран қалдыратуғынлығы турған гап. Және де бундай ұллы адамлар илим де бир исимде, және де дурыс исимде аталғанылығы жақсы.

Бундай мәселелерде биз көмме ғақытларыда ески тарийхқа да бир нәзер аударып алыуымызға туура келеди. Себеби, бизин бүгинги исимиз ескіден кияттырган тарийхымыздын нызамлы жалғасы болмағы дазым. Биз ескі мыйрасы бақалауда бир нәрсенин борха есте сақлауымыз шөрт. Бул мыйрасы өз ғақытында, өз заманында халық қалай атаған! Усы көмме проблемда гап етиуге ен тийкары өлшем болмағы шөрт. Соның ушын Бердак шайырады көзи менен көрген адамлардан, оның атын, өкесиниң атын шығармаларын анықлаған адамлар өз заманында қандай деген екен деген бир әқинбетан мәселелерди де бул жақандағы адамлар есине түсирип койғанда да жақсы болар еди.

Мәселен: 1930-жылларда Бердак шайыр дореттелериниң 80-90 проценти жыйналды. Баспа сөзде бастырылыпты шығарылды. 30-40-жылларда олар хаккында өз заманынын илимпазларынын баспа сөзде илимий мойнеттерде көп даразаланғы. Олар 90-жыллардағы оялдарларан Бердак шайырды анағұрлым жақсы билетуғын адамлар екенлиги де дауыс. Мысалы, 1950-жылғы орысша хәм қарақалпақша жориланған илимпаз Н. Дәуқараевтың «Бердак шайыр» деген китабындағы мына төмендеги гөптерге бир итибар беріуғиңизди өтенимиз? «Бердакты көрген, Бердак жонинде, оның творчествосы жонинде көп нәрселерди билетуғын көндекти Яхья молла 1941-жылы 86-жаста, Қутлымұрат белгер бегі 1942-жылы 93 жаста хәм Мойнак районынын Қазақларға ауылсоветинде

жасайтуғын ғарылардан жазып алынған»¹—деген мағлыұмат береди. Минне Бердак шайырды дәслепки изертлеушилердин гөптери.

Және де 1950-жылы Бердак шайырдың «Таңлаулы шығармаларынын толық жыйнағын» баспаға таярлаған И. Сағытов, редакциясын басқарған Н. Жапаков хәм редакцияларға басқарытуға қатнасканлар: Ж. Аймурзаев, А. Шамуратов, К. Айымбетов, С. Бекмуратов, О. Коксуров, Б. Қайыпназаровлардың колларынан өткен². Булар Бердак шайыр хаккында мағлыұматларды хеш кимлерден кем билмесе керек. Бүгин олардан 60-70 хатте 80 жыллар кейин, ол ғақытлардағы айтылған реалдық фактилер менен есалпастай тек «менинше», «бизинше» деп өзинше гап таба беріулериде жақсы емес. Бизлер Бердак шайыр мыйрасын үйреніушилер, таныбай изертлеушилер хәм окуытушылар сыпатында жолдасларға мына бир мәселелерди айтпақшымыз. Мәселен, 1930-40-50-56-жыллардағы Бердак шайыр хаккындағы даразаланған шайырдың өзинин барлық топамларында және де сол замандағы илимий мойнетлердин көмессинде де Бердак шайыр Қарғабай улы емес, ал ол Бердак шайыр Қарғабай улы деп жазылған³. Бул хаккында көплеген мойнетлер бар.

Кысқасы хәир гөресизлік заманымызда жасап атырмыз. Тоталитарлық дәуірлер өтті. Ақты ақ, қараны қара дейтуғын ғақыт болды. Кәлемесен де зорлап айттыруға ямаса жаздыруға дегенлер қашшан қалды. Балким усы себепли де халық хакыйқаттықты талап ететуғын шығар. Соның ушын ата-бабаларымыз баслап кеткен жолдарды ражажландыратынымыз макул шығар! Сол себепли бизлер де Бердак шайырды Қарғабай емес, ал оны Қарғабай улы деп атай бергениміз дурыс болар деп ойлаймыз.

Бердак шайырдың Қарақұм ийшанға суғыны болуы мәселесиде баспа сөзде бурын да, хәир де үлкен дөбелели ғақытлар болып көринеди. Бердак шайыр Қарақұм ийшанға суғыны болғанда да хеш қандай зыяны болмас еди. Бирак, ол хакыйқаттында Қарақұм ийшанға суғыны болмаған. Бул хаккында жүдә көп изертленди. Ал, гейтпая елден жыйналған қосықларында, әсиресе, Узақ Рахметуллаевтың Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминин китапханасына тапсырған қолжазбаларында⁴ Бердак шайырдың қартайғанда суғыны болдым деген гөптери бар екенлиги рас. Бул ол суғынылық хаккында емес. Бул күшлетлерде шайыр жас өтип қартайған соң суғыны болмасам да суғындай болдым деген мөңкелерди аялатуғын гөптер екенлиги анық.

Ал, елден, қазақстан Бердак шайырдың суғынылығы хаккындағы мәселелерди излестиргенде хатте Бердак шайырдың өз ағайынлеринен

¹ «Устаз» газетасы, 13-август 1998-жыл № 8 (18).

² «Устаз» газетасы, 13-август 1998-жыл № 8 (18).

³ Сонда.

⁴ Н. Дәуқараев, Бердак шайыр. ҚКМБ-Нөкис 1950-жыл 10-11-беттер.

жыйналған мағлұматтарда да ол сууыпастың тажын киймеген. Халықтың айтыуы бойынша бізде қарақалпақтарда жырау, бақсылар дәстүрі бойынша хеш уақыттарда пирге қол беріп суып болмаған. Себебі, суып болуы деген сөз көп нәрселерден тыйылуы, нәсіпке келіуі, шәрият жолы менен жүріп, қудата шын мәнісінде құлшылық қылуы дегенді аңдатқан. Егер олар суып болса, елде еңсіз жүріп жырау болуы, бақсышылық етіуі мүмкін емес. Соның үшін Бердақ шайыр да суып болмаған. Оның суыптығы хақындағы аңсаналарда да¹ шайырдың өзінің қартайтқандығы өз қолы менен жазған қосықтарында да:

Мәселен:

Аспанды, жерді көрмедім,
Шаңданып күліп жүрмедім,
Пирге дақыл қол бермедім,
Зорре уайым болған емес²—деп жазады.

Шайырдың 1940—41-жылдардағы топтамаларынан кейін шыққан кітаптарынан бұл «Болған емес» қосығындағы ұсы құтлетті алып таспаған.

Және де советтік дәуірде «Бердақ шайыраңн Каракум ийшанта суыпы болыпты деген гөптер шайыр мийрасына көп нұқсан келтіре бергеннен кейін, бұл гөп распа, жалғанба деген мәселелерде мұқиятты көп ізертеленді. Каракум ийшан мейресесі ахундарының өзлери жалған тарихы, ондағы 1713-жылдан 1910-жыллар аралығындағы Каракум ийшаның Аман ийшан уағы Атанияз мақсым есабын жүргізген Каракум ийшан сууыптарының дізімі алынды. Буз жыллар аралығында Каракум ийшаның 1900-ден астам сууыптарының ишінде Бердақ дегенде, Бердәмурат дегенде, Гаргабай дегенде суып жоқ. Демек, Бердақ шайыр хақыкаттан да Каракум ийшанға, басқа жерлерге де суып болмаған. Бул хақында Бердақ шайырдың 170 жылдық мерекесін дәуірлерінде баспа сөзде толық мағлұматтар жорықланды³.

Бердақ шайыр өміріне байланысты гейлар мағлұматтар⁴ деген мақаланы қараңыз? Және де Бердақ шайыр мийрастарының вариантасыуы мәселелері бар. Бул Бердақ шайыр мийрасының елге, халыққа кен таралынысын көрсетіуші фактлер. Бул дұнылық әдеби, мәдени шәкілділілік қубылыста бар процесс. Себебі, хәр қандай ұллы шайырлардың көркемлік дүниәсі адамлар санасына күшлі тәсірін

тийгізеді. Сол үшін жөмілеттегі хәр қылы қатламлардағы адамлар оның сөзлерін, гөплерін өзлеріне қайымып әлестіріп алатуынлығы ызымды қубылыс. Болмаса көркем өнер ғайраткерлері-ақ өзінің ұмытып қалған жерлерін өз еркінше қосып жібереді. Ол әлбетте сөзсіз сөз шеберінің көркем ойын күшейтпеге те ямаса пәсейтпеге те жіберіуі мүмкін. Бірақ ол жөмілетте Бердақ шайыр идеясы болып өмір кешіре береди. Сол себебіні ұсындай Бердақ шайыр шығармаларының варианттары көп. Мәселен «Ақмақ патша» дәстанының екі-үш варианты бар. Бірақ бізге ылым үшін 1933-жылғы Мәтеке ийшаның мешітінен табылған қол жазба оригиналы қымбатлы. Бул мәселелер шайыр мийрасының қунын түсірмейді.

Және де булардан басқа Бердақ шайыр мийрасы хақында баспа сөзде дағазаланған мақалалардың ишінде баспа сөздің өзлерінің кемшілігінен ұлыға ылімнен аулақ, әсіресе, Бердақ шайыр мийрасларын кеміс билетуын адамлар төрепіннен кеткен көп қате пікірлер де баршылық.

Проф: К. Мәмбетовтың «Классик әдебиет хақында» деген мақаласындағыдай, совет дәуірінен бурынғы дәуірдің хәммесін классикалық әдебиет деп қарау тап жақын күнлерге шөкем дауым етіп келді.

Бул жағдайлар әдебиеттің партиялылығы, халықтығы хәм классығы мәселелері менен байланысты. ... Сол тийкарда Бердақ, Әжөніклар менен бир қатарда Сарыбай, Сыдық, Жанабай, Әбликадір хәм Худайберген шайырларда классик шайырлар атанып кетті. ... XIX әсірдегі қарақалпақ әдебиетін «Классик әдебиет» деп атасак және өскі сүрдеу менен кетіп, үлкен көтеліклерге жол қоямыз. ...Хеш қандай жасыратуғын жері жоқ XIX әсірдің ақыры XX әсірдің бас гезіндегі әдебиет қарақалпақ әдебиетіне ең төмен дәуір. Бул мәденіет тарихындағы ең жұптың дәуірінде бири. ... Гейпаралар Әжөнікз бенен Бердаққа ғұманлы қатнас жасағысы да келетугынлығы сезіледі. Олардың айырмалары хөтте менің алдыма келіп:—Бердақ хәм Әжөніклар сонша ұллы адамлар болса, неге қол жазбасы, діуанлары жоқ. Олар хақындағы құжәтлер неге Хийуа архивінен табылмауы атыр—дегенге ұсаған сауаллар бермекші болады. Бириншіден, Қарақалпақстанда өтмеште Орта Азияның басқа үлкелеріне қарағанда сәуәтсиз адамлардың көбірек болуы классиклердің жазба нұсқаларын сақлап қала алмады. ...Соның үшін жоқары оқу орныларының айырым кафедраларының хәм академиялық бөлімлердің «Қарақалпақ әдебиеті болып» өзгертілгені дұрыс!—деп көрсетеді. Міне, профессордың Бердақ, Әжөнікз шайырлар хақында хәтте, қарақалпақ классик әдебиеті хақында пікірлері.

¹ Ә. Пәхратдинов, К. Пәхратдинов «Бердақ шайыр хақында легендлар, аңсаналар хәм хақыкаттықлар». «Бөлім» баспасы 1997-жыл.

¹ Бердақ. Толық жыйнақ. ҚКМБ-Төрткүл 1941-жыл. Бердақ таңлауы шығармаларының толық жыйнағы. ҚКМБ-Нөкис. 1950-жыл Бердақ таңлауы шығармалары. ҚКМБ-Нөкис 1956-жыл.

² «Қарақалпақ әдебиеті хәм искусствосы» журнал, №4.5.6.7. 1940-жыл №1-2 сандарында дағазаланған О. Кожуров пенен К. Айымбетовтың «Қарақалпақ әдебиетінің түрлері» деген мийнетлерінде қараңыз?

³ Фонд КР 343 № 112467. У. Рәметуллин қол жазбасы.

Дурм, соң илимпаз булардан да баска «Бердак хәм тууыскан халыктар әдебияты»¹, «Бердак каракалпак халкынын мактанышы» дегенде темаларда мақалалар жазып өзиниң бурынғы қолайсыз пикирлерин жуўғандай болды. Бирак бул илимпаздың халықтың көз алдында го Бердак шайыр болмаған деп, го Бердак үлкен шайыр болды деп шамалаулары, илимпаздың илимдеги тураксызлығы, әлбетте, илим адамының қолайсызлығы деп түсинеміз.

Және де проф. К. Султанов «Бүлбилдин конар гули жок» деген мақаласында Бердак шайыр хакында гәпти баспап тағы бир жақтарға кетелди. Мәселен ол, Феруз хан болған уақытларда Ерназар Алақоздин гелдеси алынды. Бозатау уақыясы жүз берди» деп жазды. Феруз XIX әсирдин 70-жылларынын орталарында Хийбага хан болды. Ал Ерназар Алақоздин басы XIX әсирдин орталарында алынды. Бозатау козғаланы да XIX әсирдин орталарында болды. К. Султанов айткан уақытлардан бул халқи-селер 15-20 жыллар бурын болды. Бул илимпаздың итибарсызлык па я саўатсызлык па? Жазыўшы И. Юсуповтын «Халкымыздын миллий мактанышы хәм руўий тыымалы»² деген мақаласында «Айдоз бий» дастаны, «Еркебай» дастанлары Бердакдики емес, бул халқында өз уақтында М. Нурмухамедов хәм Г. Есемуратовлар дурм көрсеткен еди деп тастыйықлайды. И. Юсупов булардан алдын Бердак шайырдың «Ақмақ патша» дастаны да Бердак шайырдики емес деп келди. Сонда онмыша кайсы дастанлар Бердак шайырдики болады? Бул Бердак шайыр шығармаларын кем-кем жоққа шығарыў емес пе? Дурм 1950-жыллар да М. Нурмухамедов пенен Г. Есемуратовтын автор айткандай пикирлерин қолланлығы рас³. Бирак, ол пикирлердин үлкен мәжлислерде, баспа сөзлерде қанша рет көте екенликлерин авторға айтылды. Буларым және тоқирарлап айтыўын керекти жоқ шығар деп ойлаймыз.

Философия илимлеринин кандидаты Бердибай Отамбетовтын «Жарық жудыз урпақлары»⁴—деген мақаласында карама-карсы пикирлер де бар. Мәселен бул мақалада Бердактын ақлыгы Мәмбетпазардын қызы Муслифманын баллары менен газета, сүбретлерин берген. Сонда ол кемпир Қонират районында 1985-жылы өледі. Ал мына сүбретке 1986-жылы түскен деп ескертеди. Сонда ол өлгеннен сон бир жылдан кейин қалай түскен екен деп ойлайсан!

Бердак шайырдың 170 жылға толыў мерекеси еки жылға (1997—1998-жылларға) созылып кеткенликтен «Әмиўдарыя» журналы шайырдың мерекесине 1997-жылы 9-10-санларын, 1998-жылы журналдын 6-санын арнады. Бул әлбетте жақсы қубылыс. Бирак, буннан да авторлар төреленинен бираз қолайсыздықтар кетти. Солардан «Әмиўдарыя» журналынын 1997-жылғы 9-10-санларында философия илимлеринин кандидаты, доцент Салый Салдыктың «Уалы шайыр сабақлары» деген Бердак шайырға арналған мақаласы басылды⁵. Онда автор шайыр дәретлеринин өзіне, халыққа болған ажайып жақмы тәсирлері халқында көп бурыннан айтылып жүрген пикирлердин қайталайды. Солардың ишинде хайран қаларлық ерсилликлерде бар. Мәселен: «XIX әсирдеги каракалпак халкынын айыр турмысы үстем класе ўәкиллерине карсы жүргизген гүреслерин сәулендирген»—дейди. Философ еле советтик идеология көзқарасынан сөйлейди. ...Онын туғыш китабы 1941-жылы бастапан шықты. ...Шайырдың поэтикалык мийрасларын жыйнаўда хәм басып шығарыўда Н. Даўқариев, М. Дәрибаев, О. Қожуров, И. Сағытов, К. Айымбетов, С. Камалов, Р. Косбергенов, М. Нурмухамедов, Г. Есемуратов, М. Тилеўмуратов, А. Муртазаев, Б. Қалимбетов хәм басқалардын мийнетлері мол деп көрсетеди. Буны автор қайсы дереклерден алған екен?! ...Және де усы мақалада Бердактын қахарманлық өмири хәм онын дәретнушлигине байланысты машқалалар каракалпак әдебиятшыларын оншелли қызықтырмай атырған сыяқлы. 1958-жылы жарық көрген И. Сағытовтын «Бердак творчествосы» мийнетлеринен баска хәзирге шекем фундаменталь мийнет жазылған жоқ⁶—деген тастыйықлаўлар береді. Бул құрметли илимпаз Бердак шайыр хакында хәш нәрсе жазбағанда жақсы болар ели деп ойлаймыз. Себеби, 1958-жылдан кейин Бердактын творчествосы бойынша «Ақмақ патша» дастаны, «Бердак шайыр дәретлериндеги тарийхый дереклер», «Сахра бүлбил», «Берак ижоди», «Берак хәм өзбек әдебияты», «Бердак шайыр творчествосын жыйнаў, басып шығарыў хәм изертлеў мәселелерин», «Мирозрение Беракх», «Бердактын дастанлык шығармалары» хәм т.б. усындай көп-деген баспа сөз бетинде жарық көрген монографиялык мийнетлерди билемейтуғын болса, улыўма оған Бердак шайыр хакында бир нәрсе деў қыйын болатуғынлығы рас. Ал жандалбаска Бердак шайыр мийрасы хакында жазыў әлбетте усындай даым қолайсызлықларға алып келетуғынлығы сөзсиз.

Булардин да баска Бердак шайыр мийрасына пайда да, зыян да келтирмейтуғын, шайыр мийрасларын байыта алмайтуғын, раўажландыра да алмайтуғын ойлар, гәплер баспа сөзде көп дағдаланды. Бунан әлбетте жазыўшы Т. Кайыпбергеновтын «Бердак шежиресинен», Т. Қанаатовтын

¹ «Қаракалпак ауыз әдебиятынын үлгиери» II китап. Бердак (1827-1900) Басаға таярланған О. Қожуров ҚКМБ-Төрткүл 1940-жыл 43-бет.

² «Еркин Қаракалпақстан» газетасы. 1-декабрь 1998-жыл №143 (1711)

³ «Еркин Қаракалпақстан» газетасы. 4-март 1997-жыл №29 (16848)

⁴ «Устаз» газетасы. 19-декабрь 1998-жыл №24 (25)

⁵ «Еркин Қаракалпақстан» газетасы. 19-декабрь 1998-жыл №150-151 (47123)

⁴ «Еркин Қаракалпақстан» газетасы. 14-май 1997-жыл №72 (16891)

⁵ «Еркин Қаракалпақстан» газетасы. 19-август 1997-жыл №100 (18919)

«Дәуирди дүрлүктүргөн дөрөткө яки Бераак шайыр Шежиресинин соңгы табылган нускасы»¹—деп даңазаланган хам т.б. да усындай бир аз макалалар киреди.

Мине усындай уллы шайырдын мерекеси дәуирлеринде үлкөн-үлкөн жетискендиклер менен катар белгилі дорежеде кемшилликтер де жүз берди. Бундай көте-кемшилликтердин көп кетиуі себептери, бириншиден, биздердин ойымызша баспа сөз хызметкерлеринин де айырым жеке адамдарга исенип, үлкөн Бераак шайыр творчествосы усаган халыктык мыйрасларды баспа сөзде даңазалауда көнүйтө эмес адамдарга исенип берип койганлыгынан болып отырган колайсыздыктар деп ойлаймыз.

Екиншиден, газеталар, журналдар, радио, телевидение хызметкерлеринин де юбилейлик мапаз дәуірлері деп гез келген Бераак шайыр халқыдагы өзлерине келип түскен материалдарды еситтируу, көрсөтүү, даңазалау, бийторфа отыруушылыгынан, соңан ойламайтуушылыгынан, хахыйкый материалларга кызыкпайтуушылыгынан хөтте әдебиеттан сағатсызлыгынан болып отырган кубылыстар деп ойлаймыз. Егер олар өзлерине түскен бундай материалдарды көниге адамдарга көрсөтпнп, көнесип алғанда, әсиресе, юбилей дәуірлериндеги материалларга қайта жууапкершиликти жахсы ойлағанда онда бундай массалык көте-кемшилликтер баспа сөз бетлеринде берилмеген болар еди.

Биз илимпазлар бул машкалаларга ушырасып оқып көрпн отырып бундай мәселелер хахқында өз пикирлеримизди бийдириудн халқымыз алдында, әсиресе илим алдында үлкөн жузыйпамыз деп есапладык. Илимпаз бола отырып бундай колайсыздыктарга үндемей қалуу бул қыянет, хөтте көте-кемшилликтерге келискендик пенен жасау шығар деп ойладык. Қарақалпақ әдебиеттаныу илиминдеги бул колайсыздыктарды биз айтпаган менен ертели-кеш бул хахқында илим бөрн бир сөйлер еди. Сол ушын буларды фахқында айтпауды бизлер дурыс деп шештик. Себеби, Бераак шайыр мыйрасының жетискенлиги бизин халқымыздың өткен әсирлердеги халыктық миллй әдебиеті, көркем өнері, мәдениетинин жетискенлиги, сана-сезиминин ең жоқары көрсеткіши, және де өткен дәуірлердеги ulyyMa түркі халықтар мыйрасын байытқан хам оның рауажланыуына белгилі дорежеде үлес қосқан мәдениет байлық болғанлығы сөзсіз. Сол себепли оны дурыс түсинуу, елге халыққа да дурыс түсіндируу хөмме адамдарға парыз. Бул хахқындағы илимдеги жиберілген көте-кемшилликтер тек бир Бераак шайыр творчествосына келетуынан нуксан болып қалмастан, ulyyMa қарақалпақ әдебиеті тарихында болған колайсыздықтар болып есапланады. Соның ушын өткендеги әдебий хам мәдениет мыйрасымызға хәр бир адам дурысды илимий көзқарас пенен қарамағы лазым. Өйткени, жетискенликлеримиз бенен бир қатарда кемшилликтеримизди де өз фахқында биліп, айтып барыу

әдебиет тарихымыздың келеси тағдиірлерин шешуі, изертлеу мәселелеринде де үлкөн сабак болар деген үміттеміз.

ЖУМАК

Бераак шайыр мыйрасының ulyyдығы ол өзинин есапсыз сансыз дөретпелері арқалы қарақалпақ халқының XIX әсирдеги жәмийетлик тарихының қандай болғанлығын, түркі халықтар ишинде өзимиздин миллет мәдениетімыздың қанша дорежеде өскенлигин, рауажланғанлығын, халықтың қанша дорежеде сағатты, қанша сана сезиминин өскенлигин белгілеу менен көринеди.

XIX әсир дауамында бир миллеттин ишинде турып Бераак шайыр хам баксы сыпатында халықтың миллий көркем сөз өнерин рауажландырған соның менен қатар шығыс халықтары мәдениетин хам әдебиетин рауажландыруға, Түркістанда жасаушы хәр қыялы халықтар арасында досық қатнасықтары бекемлеуге үлкөн үлес қосқан шайыр болды².

Бераак шайыр әдебиет тарихында «шығыс халықларының миллий оянуу мәселелеринде үлкөн орны бар тарихый тулга. Сондықтан да бул жисин бизден бурынғы атымларымыз да Орта Азия халықтарының үш жарық жулдызларының бири деп атаған еді.

Бераак шайырдың өз дәуірінде Орайлық Азияда бундай атаққа, бундай дәлха ерекшеліктеринин үлкөн себептеги бар. Себеби, Бераак шайыр әдебиет хам мәдениетта әйбелменен гүлденген Хорезм цивилизациясының дәстүрлеринде, тажирйберелерінде тәрбиаланған сөз зергерлеринин бири болған адам. Сондықтан да ол өз халқының әдебиетин жазып қалдырды. Миллий халық көркем өнерин рауажландыруға айрықша үлес қосты. Ол заманда әсиресе көркем өнер миллеттин атын шығаратуыны, миллет сыпатын көрсететуыны жәмийетлик айрықшалықтары менен көзге түсті.

Бераак шайыр мыйрасы халқымыздың көп әсирлик үлкөн творчестволық дәстүрлеринин, тажирйберелеринин жууыма. Сол ушын да оның творчествосы рауажланған хам шеберлик пенен жазылған лирикаларға, кескин конфликтан, кең полотнодағы үлкөн тарихый дәстанлык шығармаларға бай болды.

Бирақ бул миллий бай мыйрас 70 жылдан артық жасаған қызыл империяның миллий халықтық рухый мыйрасқа жуыуларша қарағанлығы себепли, басқа халық құдіретиліклерин көре алмаушылығынан зорбанлық хам шобенистлик көз-қарастығынан бизге толық жаба қалда келип жетпеди.

Қызыл империя 1930-жылларда елдегі араб альфавитинде жазылған материалдарды халықтың қолларынан жыйнап алды. Зорабанлық

¹ «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы. 24-сентябрь. 1950-жыл

² «Темурнома» Ташкент. «Фулон»—1991 жыл, 5-бет

жәмийеттің экономикалық жақтан рабажланырыуы мақсетінде оларды шет елдерге сатты. Елдегі халықтың қолындағы жазба материаллар; теріге, ағашқа, пілсеге, гүзеге, тасқа, темірге, ойып жазылған естеліктер жыйнап алынды хәм олар шет елдерге сатылды. Үйінен бир бет араб алыфбегінде жазылған қағаз табылса, ол халық душпаны атанып қамалды. Буннан халық қорқып үйіндегі бар жазба материаллары өзлери әулиелерге апарып таслады. Жерге қомды. Өртеди. Жок қылды. Усы дәуірлерде Бердақ шайыр мийразалары да ұсылай жоқ болды. Буны билмейтуғындар енді хазирги күнде «Бердақ шайыр болса, жазып дөреткен болса, қәне оның кол жазбалары?»—деп сораиды.

Бәри бир мәмлекетлик дузин зорлық пенен халық қолындағы мийрасты жыйнап алып, оларды жасырандарды қамап атырса да ел елшілигин қылып өз өмирлерине қауып туып атырса да көп материалларды бул жауыздықтардан жасырып алып қалды.

«Темуринома» кітабының алты сөзінде мынандай бир гөп бар: «Әмир Темір хакқындағы кітапты 1930-жыллардан аман сақтап қалуы аңсат не емес еді. Бул кітапты сақтап қалғандарға рахмет айтамыз»—делинген¹. Биздеде бул жылларда қарақалпақ классиклериниң шығармаларын, кол жазбаларын сақтап қалуы аңсат не болған жоқ. Соған қарамастан, халық зиялылары елде бәриен болмаған менен сақтап қалды. Бизлер де бүгінги күни оларға міннеттармыз.

Мине, ұсындайлардың ақыбетинен Бердақ шайыр дөреткен, халық сүйіп жыраулар репертуарларынан орын алған «Айдос бий» хакқындағы жазылған дастан халықтан толық жазып алынбады. Сол себепли бул дастан хакқында итім майданында хәр қыйты гөптер болып келди. Ол хакқындағы дастан барлық гөптер, болжаулар «Айдос бий» дастанынан жазып алынған еки үзінди атыралында болды. Қобнесе, илмий деп есапланған болжауларда Айдос хакқындағы ХХ әсирлерде дөреген повесть, роман, драмалық дөретпелерде де Айдос образы унамсыз феодаз образы болып жаратылды.

Илмий жұмысларды да мұдамы Айдос бий образы хакқында бир-бирлерине қарама-қарсы пикирлер болып келгенлигин айттық. Биреуи ХХ әсир совет әдебиятының үзкілери илмипаз хәм журналист жазушыларының пикирлери олардың барлығында да Айдос бий образы унамсыз деп тастыйықланып келди. Екиншиси, халық пикири— онда Айдос бий унамлы адам болып аталып келди. Және де соңғы пикирлер гөресізділік ғақытларда да өз мақуллауын тапты.

Биз бул жұмысымызда да усы пикир дөгеретінде гөп еттік. Және де Бердақ шайыр творчествосына байланыссы хәр ғақ-хәр ғақ болған

дурыссы, қателі пикирлер менен илмий пикир алысып жүриттік. Себеби, бизин Бердақ шайыр творчествосы бойынша 1970-жыллардан тап бүгінги 2002-жылларға шекемги жазылған брошуро, монографиялық мийнетлеримизге кирмей қалған. Бирақ Бердақ шайыр дөретпелериниң анау ямаса мынау мәселелерин баспа сөзде, радио хәм телевидениде, илмий жәмийетшилликлерде гөп еткен жұмысларымызда да баспа сөзде жориклауды мақул көрдик. Өйткені ол Бердақты тануы илмийне белгали дөрежеде қосылған үзкен үзесте болады деп есапладық.

Және де бул еле Бердақ шайыр дөретпелериниң жыйналдып хәм изертленіп болғаны емес. Еле ел ишинен Бердақ шайырдың тәңа атына, шайыршылығына, көркем өнерге қатынасына, әсиресе, бақсылығына байланыссы көп жазуы жұмыслары, изертлеу жұмыслары жүргизілетуынлығына гүман жоқ. Шайырдың атына, шығармаларына, бақсылығына да байланыссы елде еле жыйналмаған, толып атырған тарийхый хәм әпсаналуы гөптер көп.

Булардан басқа еле Бердақ шайыр дөретпелери көп-көп тарийхый, философиялық, лингвистикалық, әдебий, фольклорлық, педагогикалық, психологиялық хәм т. б. изертлеулердин объекти болатуынлығы сөзсиз. Еле бул ұллы творчество еле де көп тилдерге аударылады. Бердақ шайыр дөретпелерине еле көп-көп кеуіл бөлинеди. Сонын ушын Бердақ шайырдың «Айдос бий» дастанының толық текстин табуға еле де хәркет ете берсе болады. Себеби бул халықлық миллий рухый байлық. Рухый байлықтан ел ишинен пүткіллей жоқ болып кетіуи қыйын. Сонлықтан да енди «Айдос бий» дастаны жоқ деп гүдер үзілудің кереги жоқ. Қаранаршы, мысалы шайыр Хорезмийдин кол жазбасы Хиндистан мәмлекети кітапханасынан мың жылдан соң ақ табылды.

Жұмықлап айтқанда, Бердақ шайырдың «Айдос бий» дастаны хакқындағы гөп қарақалпақ халқы хакқындағы тарийх, ол миллет мәдениаты тарийхы, өткен әсирдеги қарақалпақ халқының рухый байлығы, рухый күш қудирети. Себеби бул әсирлердин өтуи менен халық мүлкіне айлануы кеткен жазба естелик. Бул хакқында дурне гөп айтыу хәр кимге болса да сауаплы не деп есаплаймыз. Усы мақсетте биз де бул жұмысымызда оқышылар жәмийетшиллігине жаңадан ұсынулды ийет еттік.

¹ И. Салытов. «Бердақтың творчествосы» КҚМБ Нөкис-1958-жыл 145-150-беттерди қараныз?

Проф. **Ө. ПАХРАТДИНОВ**

**БЕРДАК ШАЙЫР
ДӨРЕТИҮШИЛИГИНИН
ГЕЙПАРА МӘСЕЛЕРІ.**

Қарақалпақ тилинде

«Қарақалпақстан» баспасы

Нөкис — 2003

Редакторы
Худ. редактор
Тех. редакторы
Корректоры

*Жийенбай Избасқанов
Исмайыл Қыдыров
Турсынбай Өтегенов
Венера Байленесова*

ИБ № 2153

Терипте берилген уақыты 2.01.2003 Басыпқа рұқсат етилген
уақыты 17.01.2003. Қағаз форматы 60x84 1/16. Офсет уссызында
басылды. Гарнитурасы — «Times». Көлемі 4,0 б/т, 3,72 шортан
б/т, 3,8 есап б/т. Жәми 1000 нускада. Буйымтпа № 153.

Бахасы шортнама бойынша.

«Қарақалпақстан» баспасы: 742000, Нөкис қаласы, Қарақалпақстан маңысы, 9

Қарақалпақстан Республикасы: Баспа сөз хам хабар агентлиги-
нин Нөкис полиграфкомбинаты. 742000, Нөкис қаласы, Қара-
қалпақстан қишеси, 9